

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

ФАКУЛЬТЕТ ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА МЕТОДИКИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

**ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ТВОРЧОГО САМОВИРАЖЕННЯ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконала:
студентка 6 курсу, 631 групи
спеціальності «Початкова освіта»
ЦУРКАН АНАСТАСІЯ ВАЛЕНТИНІВНА

Керівник: канд. пед. наук,
доц. Костащук О.І.

До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол №3 від 7 листопада 2023 р

зав. кафедрою _____ проф. Романюк С.З.

ЧЕРНІВЦІ – 2023 АНОТАЦІЯ

Цуркан А.В. Педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі. Рукопис. Магістерська робота на здобуття освітнього ступеня магістра зі спеціальності 013 Початкова освіта. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2023. – 85 с.

Зміст анотації

У магістерській роботі представлено наукове обґрунтування теоретичних аспектів творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі.

На основі здійсненого аналізу психолого-педагогічних джерел уточнено зміст поняття «*творче самовираження молодших школярів*» - як здатність учнів до виявлення власного «Я» у різноманітних творчих видах діяльності, які є можливими за наявності системи знань про себе та творчість, прагнення учня показати себе через творчість, вміння пишатися собою та результатами своїх творчих досягнень.

Визначено структурні компоненти процесу творчого самовираження учнів, до яких віднесено наступні: когнітивний (система уявлень про творчість, розуміння власних інтересів, шляхів творчого самовираження), емоційно-ціннісний (зацікавленість до творчості та прагнення учнів виявити себе у творчій діяльності), компонент довільного спонування (стійкість та прояв вольових зусиль задля творчого самовираження), поведінковий (прояв здобутих знань під час творчої діяльності).

У роботі виокремлено критерії, показники та визначено рівні творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі: *когнітивний критерій* (знання та розуміння змісту творчості та творчої діяльності; бачення себе як суб'єкта у межах творчої діяльності; усвідомлення соціально прийнятних шляхів процесу творчого самовираження; бажання виявити свою внутрішню індивідуальність); *емоційно-ціннісний критерій* (ціннісне

ставлення до процесу творчої діяльності ; виявлення інтересу до творчого самовираження; чіткість проявів власної індивідуальності у творчості згідно загальноприйнятих соціальних норм та цінностей); *діяльнісний критерій* (вміння заявити про себе у межах творчої діяльності; прояв наполегливості у вияві власної індивідуальності у межах творчої діяльності; вміння долати перешкоди для досягнення кінцевої мети творчої діяльності; здатність застосовувати різноманітні способи творчого самовираження в освітньому процесі).

Теоретично обґрунтовано педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі: 1) забезпечення сприятливого освітнього середовища для творчого самовираження учнів через концепцію Я-концентрованого розвивального навчання; 2) застосування виховного потенціалу арт-технологій в освітньому процесі; 3) підвищення рівня професійної компетентності вчителів.

Ключові слова: творчість, творче самовираження, творча діяльність, самопредставлення.

ABSTRACT

Tsurkan A. V. Pedagogical conditions of creative self-expression of younger schoolchildren in the educational process. Manuscript. Master's Degree Program for Master's Degree in Specialty 013 Primary Education. – Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. – Chernivtsi, 2023. – 87p

Contents of the abstract

The master's thesis presents the scientific justification of the theoretical aspects of creative self-expression of younger schoolchildren in the educational process.

On the basis of the analysis of psychological and pedagogical sources, the meaning of the concept of "creative self-expression of younger schoolchildren" has been clarified - as the ability of students to reveal their own "I" in various creative activities, which are possible in the presence of a system of knowledge about

oneself and creativity, the desire of the student to show himself through creativity, the ability to be proud of oneself and the results of one's creative achievements.

The structural components of the process of creative self-expression of students have been determined, which include the following: cognitive (a system of ideas about creativity, understanding of one's own interests, ways of creative self-expression), emotional and value (interest in creativity and the desire of students to reveal themselves in creative activity), a component of voluntary motivation (persistence and manifestation of willpower for creative self-expression), behavioral (manifestation of acquired knowledge during creative activity).

Pedagogical conditions for creative self-expression of younger schoolchildren in the educational process are theoretically substantiated: 1) provision of a favorable educational environment for creative self-expression of students through the concept of self-centered developmental learning; 2) application of the educational potential of art technologies in the educational process; 3) increasing the level of professional competence of teachers.

Key words: creativity, creative self-expression, creative activity, self-presentation.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТВОРЧОГО САМОВИРАЖЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ.....	10
1.1 Аналіз поняття «творче самовираження особистості» в психолого-педагогічній літературі.....	10
1.2 Структура творчого самовираження учнів молодшого шкільного віку.....	21
1.3 Специфіка творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі	33
Висновки до розділу 1.....	40
РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ТВОРЧОГО САМОВИРАЖЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ.....	42
2.1 Критерії, показники та рівні творчого самовираження молодших школярів.....	42
2.2 Діагностика рівня творчого самовираження учнів молодшого шкільного віку в освітньому процесі.....	47
2.3 Обґрунтування педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів.....	63
Висновки до розділу 2.....	79
ВИСНОВКИ.....	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	84
ДОДАТКИ.....	91

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В умовах сьогодення однією з провідних проблем становлення особистості виступає бажання віднайти своє місце у соціумі, адаптуватися до активних змін життя. Сьогодні, підрастаюче покоління все частіше зіштовхується з конфліктом між необхідністю проявити себе та тими складними обставинами, які виникають на цьому шляху.

Постійне зростання соціальних вимог та швидкоплинний перебіг життя висувають пріоритетно нові орієнтири практичної вираженості індивідуальності кожної людини. Наразі, орієнтуючись на положення міжнародного звіту «Майбутнє робочих місць», констатуємо, що у майбутньому найбільш затребуваними будуть люди, що здатні критично мислити, чітко вирішувати проблеми, вміють творчо самовиражатися.

В Законах України «Про освіту» (2017), «Про позашкільну освіту» (2000), «Державному стандарті початкової освіти» (2018), Програмі «Нова українська школа» у поступі до цінностей» (2018), «Оперативній стратегії ЮНЕСКО щодо молоді на 2014-2021» (2014), Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року (2016) відображено та визначено як одне з надважливих завдань освітніх закладів: потреба у створенні відповідних умов для успішної реалізації творчого потенціалу підрастаючого покоління з урахуванням їхніх інтересів та індивідуальних характеристик.

У межах філософських, культурологічних, соціологічних, психологічних та педагогічних наукових шкіл віднаходимо дослідження теоретичних аспектів проблеми самовираження особистості. Так, у працях О. Ази, М. Бердяєва, В. Іванова, С. К'єркегора, В. Кременя, О. Лосєва, І. Надольного, Ж.-П. Сартра представлено філософське тлумачення змісту процесу самовираження. Культурологічний аспект творчого самовираження людини розкрито у працях О. Радугіна та Є. Яковлевої.

Значний внесок у аналіз проблеми самовираження як індивідуального явища зробили такі науковці як І. Бех, В. Гладиліна, І. Кон, Р. Немов, О. Мелік-Пашаєв, В. Мясищев, Є. Омельченко, Л. Сафронова, Д. Фельдштейн, А. Яфальян та ін.

У науковому доробку А. Маслоу, К. Роджерса, Г. Олпорта, В. Франкла, Е. Фромма представлено теоретичні моменти вирішення проблеми самовираження під час творчої діяльності.

Праці А. Аніщук, Л. Березовської, Ю. Грібова, О. Джафарова, О. Коберника, О. Кононко, А. Лесика, Т. Нікішиної, І. Оніщук, Т. Потапчука та ін.. присвячені розкриттю психолого-педагогічних складових творчого самовираження як головного етапу на шляху становлення особистості молодшого школяра.

Як особливий вид творчої діяльності та становлення підростаючої особистості, розглядають феномен творчого самовираження В. Андреева, Дж. Гілфорда, В. Дружиніна, Є. Ільїна, В. Кудрявцева, Т. Любарта, О. Моляко, Я. Пономарьова, В. Рибалки, К. Робінсона, С. Сисоєвої, Р. Стернберга, Е. Торренса та ін..

Розкриття потенціалу та можливостей освітнього процесу для творчого самовираження учнів молодшого шкільного віку представлено у наукових працях О. Биковської, В. Вербицького, А. Корнієнко, О. Литовченко, В. Мачуського, О. Просіної, Г. Пустовіта, О. Семенова, Т. Сущенко, Л. Тихенко.

Зважаючи на актуальність проблеми, її теоретичну та практичну значимість, темою магістерського дослідження було визначено *«Педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі»*.

Об'єкт дослідження – процес творчого самовираження молодших школярів.

Предмет дослідження – педагогічні умови творчого самовираження учнів молодшого шкільного віку в освітній діяльності.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Здійснити аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми творчого самовираження особистості
2. Розкрити особливості творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі
3. Виявити рівень творчого самовираження учнів молодшого шкільного віку
4. Теоретично обґрунтувати педагогічні умови творчого самовираження молодших школярів

Для розв'язання поставлених завдань застосовувалися такі методи дослідження:

- *теоретичні*: аналіз культурологічної, філософської та психолого-педагогічної літератури з метою уточнення базових поняття дослідження, розкриття стану окресленої проблеми в освітній діяльності, обґрунтування педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів;
- *емпіричні*: діагностичні (опитування, бесіди, інтерв'ювання, анкетування, спостереження) для з'ясування стану творчого самовираження молодших школярів, констатувальний експеримент.

Теоретичне значення дослідження - уточнено зміст базового поняття «творче самовираження молодших школярів»; проаналізовано теоретичні основи творчого самовираження учнів молодшого шкільного віку в освітньому процесі.

Практичне значення дослідження актуалізовано в обґрунтуванні педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі. Матеріали магістерського дослідження, одержані

результати можуть використовуватися в освітньому процесі школи з метою виявлення творчого потенціалу молодших школярів.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТВОРЧОГО САМОВИРАЖЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

1.1 Аналіз поняття «творче самовираження особистості» в психолого-педагогічній літературі

Проблема аналізу поняття творчого самовираження особистості у межах науки є міждисциплінарною, адже його слід розглянути у культурологічному, філософському, соціологічному, психологічному та педагогічному ракурсі.

Отож, у межах філософського вчення, проблема творчого самовираження особистості тісно зв'язана з віднаходженням людиною самої себе та свого місця у соціумі, змісту буття у культурному середовищі. Філософія як наука звертається завжди до розкриття людини, і, кожен історичний період з точки зору філософії пропонує власне визначення творчого самовираження особистості.

У межах нашого дослідження, слід зупинитися на філософії екзистенціалізму, яка спрямована на вирішення проблеми прав та свобод людини, обирання нею свого життєвого шляху, розкриває гуманістичний аспект філософії. На цьому етапі відбувається акцентування на вияві інтересу до особистості, де основа це і сама людина (Кремень, 2008).

Соратник сучасного екзистенціалізму XIX ст. данський філософ С. К'єркегор, розкривав положення «екзистенціального мислення», яке зв'язане з внутрішнім наповненням та життям людини, з її особистісними переживаннями. Мислитель був переконаний, що буття людини – це постійний вибір, через який людина переходить від недійсного життя до розуміння себе, як індивідуальності. Педагог вважав завданням філософії – пізнання життя людини, її переживань, усвідомленні здійснення вибору між добром та злом, життям та самовираженням (К'єркегор, 1993).

Філософські ідеї Ж.-П. Сартра стали новим віянням у розумінні творчого самовираження особистості: людина здатна самостійно обрати цінності моралі, створити основу власного життя або ж заповнити його змістом. Така характеристика слідування своєму «Я» і буде відрізняти особистість від об'єктів природи. Головним принципом тут є наступний: людина – це те, що вона робить, у центрі – знаходиться «Я» людини, з якого, на думку філософа, починається вся реальність та життєвість. Основою філософії Ж.-П. Сартра є людина вільна, у кожного є можливість для самовираження (Моляко, 2006).

Позиція О.Лосева є сучасним розумінням дефініції «творче самовираження», який говорить про існування людини як синтез таких аспектів життя як внутрішнє і зовнішнє, де внутрішнє – це сутнісне, а зовнішнє – те, що залужить від сприймання оточення (Моляко, 2006).

Отже, поняття «вираження» розглядається філософом як вияв внутрішнього у сторону зовнішнього, як активна зміна та вдосконалення внутрішнього.

Праці І.Надольного присвячені розкриттю самовираження у змісті головних ціннісних орієнтацій особистості, що визначають як внутрішніми так і зовнішніми чинниками поведінки. Серед внутрішніх чинників поведінки виділено вченим інтереси, бажання, потреби, мотиви, наміри. Судячи з цього, зміст існування кожного виявляється у самовираженні та самоствердженні, а зростання самовираження людини є головним критерієм прогресу суспільства загалом (Надольний, 1997).

У науковому доробку В.Кременя представлено те, що творчість виступає вираженням прихованого людського буття, прояву себе. Під час творчої діяльності людина є справжньою, вона все виконує сама. Творча робота, на думку педагога, надає людині можливість відчувати свободу власних проявів, свого «Я», додає їй впевненості у власних силах, відчуття самоцінності, усвідомлення власного внутрішнього світу. Через творчість

відбувається утвердження життєвих орієнтирів та цінностей. Людина творча вміє опрідметнити свої ідеї, переживання, фантазії (Кремень, 2008, с. 130).

Бажання людини проявити себе з'являється ще в дитячому віці, згодом вдосконалюється, поповнюється глибшим змістом на наступних вікових етапах, яке підсилюється прагненням до визнання себе та реалізації власних здібностей у діяльності, комунікації та творчості. На противагу цьому, відсутність бажання реалізовувати власні потреби спричиняє втрату людиною змісту життя. Слід зазначити, що бажання виявляти себе іншим потребує від людини відбору різноманітних стилів поведінки, тому самовираження виявляється у соціальній формі. Отже, творче самовираження людини виступає ключовим моментом культурологічних досліджень.

Так, у межах культурологічного аспекту, творче самовираження особистості трактується як рух у визначеному культурному оточенні. Сучасна культура базується на гуманістичному усвідомленні людини, її розвитку особистісного та свободи як вищої цінності. На думку дослідника О.Радугіна, рівень розвитку культури, - це ставлення людини до гідності інших та їх можливостей, які визначаються культурою задля творчого самовираження як особистості. Людина може виявляти свій потенціал різними способами та широта прояву творчого самовираження відбувається через створення та забезпечення різноманітних культурних форм (Радугін, 2001).

Нам імпонують міркування дослідниці Є.Яковлевої, яка творче самовираження вбачає у повному опануванні людиною нормами культури. Так, з одного боку, це гарантує соціуму те, що творче самовираження відбуватиметься у відповідних межах культури, не наносячи суспільству шкоди, з іншого боку, - засоби культури це той матеріал, який застосовується у творчому самовираженні (Яковлева, 1997, с. 37).

Першими засобами культурного самовираження, які дитина починає усвідомлювати є ті засоби, які належать до почуттєвої сфери. Проявлення

себе – це процес розкриття власних почуттів, які залежать від певної ситуації чи події. Людські почуття представляють собою оцінку всіх подій навколо. Кожне оцінювання з боку людини на події відображає індивідуальність та носить емоційну забарвленість. У випадку коли відсутні емоційне забарвлення у людини також відсутні переживання, певні людські реакції. Але, слід пам'ятати, що переживання почуття та його виявлення є різними речами, для того, щоб людина мала змогу проявити свою суть через переживання, вони повинні, перш за все, відповідати тим обставинам, що їх спричинили.

За умов, коли людина немає можливості проявити істинне відношення до навколишніх подій, про творчість і мови не може бути. Отже, коли людина постійно приглушує себе, вона не є здатною до творчого самовираження. Творчість – це щастя, розуміння свого буття (Яковлева, 199).

Таким чином, у межах філософського та культурологічного вчення, *творче самовираження* – це прояв особистісного наповнення людини, бажання до реалізації внутрішніх спонук, своєї індивідуальності через творчість з використанням різноманітних засобів.

Проблема розвитку творчого самовираження особистості, також, набула особливого значення у межах психологічних досліджень представників гуманістичного напрямку, які зміст особистості визначають через постійне бажання до самовираження (Маслоу, Олпорт, Роджерс, Франкл,; Фромм). Прагнення до самовираження виступає одним з головних бажань людини, адже під час розвитку, людина бажає до вияву власних потенційних можливостей. Слід акцентувати, що будь яке прагнення потребує адекватних шляхів її реалізації.

Даний підхід розкриває самовираження через зв'язок з самоактуалізацією – бажання людини до прояву та розвитку власних здібностей. Бажання людини до самоактуалізації, дослідник К. Роджерс, визначав як природне прагнення реалізуватися, зробити життя цікавим та мотивувати

власну поведінку. На думку вченого, творчість виступає ключовим прагненням людини до вираження себе, це проектування за допомогою творчої діяльності чогось нового, унікального (Туриніна .2007).

А.Маслоу, розкриваючи зміст проблеми застосування людиною власного потенціалу, звертав увагу на значення творчості, та наголошував, що само актуалізація – це найвищий ступінь вияву творчого та духовного задатків людини, прагнення у повній мірі розкрити себе та свої здібності. Самоактуалізація означає здатність до розкриття внутрішнього світу, тобто самореалізація як прагнення особистості досягнути вершин, повністю задовільнити власні інтереси (Туриніна, 2007).

Самовираження людини, К. Абульханова-Славська, у своїх працях обґрунтовує як засіб через який людина може проявити себе у діяльності, комунікації, розв'язанні життєвих питань. Головна умова самовираження – це налаштування людини на узгодження внутрішнього світу (цінності, орієнтири, запити) із зовнішніми способами вираження внутрішнього потенціалу, це постійний рух до досягнення суспільно значимої мети, бажання самовдосконалення. Самовираження – це внутрішній план людини, її самооцінка, впевненість у собі, власних силах, наполегливе бажання досягнути та продемонструвати свою унікальність.

Цікавими, у межах проблеми нашого дослідження, нам видаються міркування Д. Фельдштейна, який говорить про те, що людина постійно прагне розкрити себе, виявити свою позицію по відношенню до інших людей, одержавши від інших утвердження своєї незалежності, а ,також, зайняти чітке місце у соціальному оточенні (Фельдштейн, 1996, с. 145). На думку дослідника, самовираження – це самопізнання свого образу «Я» та своїх здібностей, та їх співставлення з власними потребами.

У контексті досліджуваної проблеми, важливими є погляди представників синергетичного спрямування, які розкривають закономірності досягнення найвищого рівня розвитку індивідуальності. Так, В.Бранський та С.Пожарський наголошують на тому, що метою існування людини є

досягнення нею максимального стану за будь яких умов. Цей шлях досягнення складається із самопідготовки та самореалізації. Де самопідготовка містить етап самоосвіти та самовиховання, що є ключовими стержнями формування творчого потенціалу особистості. Під час самоосвіти людина враховує всі потрібні компетентності для досягнення цілей, але які не враховані системою освіти. Під час самовиховання відбувається формування стійких моральних цінностей, що не утверджуються соціумом, де людина виховується. Після цього настає етап самореалізації, що містить самовираження та самоствердження. Етап самовираження – це етап прояву людиною себе, вироблення значимих для неї цінностей. Під час етапу самоствердження відбувається оцінювання соціумом за рівнем значимості продуктів людської діяльності. В ідеалі, крайня межа самовираження повинна збігатися з максимумом самоствердження.

Грунтовний аналіз проблеми творчого самовираження особистості вимагає звернення до узагальнень представників особистісно зорієнтованого підходу до вирішення проблеми людського буття. Такий підхід є визначальним в системі освіти, адже в межах нього особистість виступає найвищою цінністю соціуму, а період дитинства – це найважливіший період становлення людини. На думку І.Беха, виховна позиція зорієнтована на створення такого середовища, що дозволило б розкритися кожному вихованцю, виявити його талант, самоутвердитися (Бех, 2008, с. 337).

Самовираження тісно пов'язане із запитами у соціальному визнанні. Відтак, якщо відсутнє соціальне визнання особистість відчуває себе пригніченою, втрачає інтерес до життя. Бажання високого оцінювання та самооцінки виступає стимулом людини до самовдосконалення, яке провокує вияви у поведінкових ситуаціях. Як зазначає І.Бех, самоствердження виявляється у суспільній поведінці, бажанні подобатися іншим людям, і здатності протиставляти власні цінності орієнтаціям іншим. Отже, бажання до суспільного визнання є ваговим мотивом самовираження.

Розкриваючи питання розвитку особистості, І.Бех наголошує, що образ «Я» розкриває те, що для особистості є найбільш важливим, те, що відрізняє її від інших людей. Сформований «Я» образ проявляється через систему індивідуальних цінностей, які можна розглядати як конкретні образи «Я». Становлення особистості починається саме з моменту виникнення первинних образів «Я» (Бех, 2008, с. 337).

Аналіз змісту проблеми творчого самовираження особистості, у межах педагогічної науки, вимагає звернення до наукового доробку О.Кононко, яка розкриває особистісне самовираження як діяльність людини, що спрямована на активний розвиток, розкриття її потенціалу. Самовираження проявляється у діяльності та дає можливість максимально розкрити свої задатки у практичній площині, реалізувати свою особистість. Прагнення до самовираження з'являється ще у ранньому віці, згодом змінюється, набуває глибшого змісту, адже бажання до самовираження – це головне бажання людини, яке підсилене соціальним визнанням, проявом своїх здібностей під час діяльності та комунікації. Дослідниця О.Кононко акцентує на тому, що важливим аспектом самовираження є домагання, що є активним станом людини. Домагання являється індивідуальним вираженням бажань, які або ж розуміються людиною або ні, однак, за будь яких умов вони є дуже сильними мотивами. Особистісні домагання у сукупності утворюють вимоги, наміри, очікування, бажання, цілі особистості (Кононко, 2000, с. 32).

На думку А.Аніщук, самовираження виступає особистісним явищем, що дозволяє людині проявити себе у спілкуванні, під час вирішення важливим питань життєвих. Це здатність виражати людиною своє внутрішнє «Я» та систему сформованих цінностей (Аніщук, 2008, с.23).

Отже, доречно перейти до трактування змісту дефініції «самовираження» у межах вітчизняної та зарубіжної психолого-педагогічної науки, яке дослідники визначають як:

- акт в понятті самовиражатися, проявляти власне «Я», свою індивідуальність, виявляти думки, емоції, переконання (Бусел)

- прагнення особистості до прояву у межах діяльності, творчості чи іншої форми соціально значущої поведінки (Побірченко)
- вияв внутрішніх переконань, установок, почуттів, від яких людина отримує задоволення (Войтко)
- висвітлення людиною власної індивідуальності, свого «Я» образу через творчість, поведінку, спілкування, вчинки (Алексєєнко)
- добровільне висловлення людиною своїх почуттів, міркувань, відношень
- прояв здібностей, талантів через засоби спілкування

Таким чином, результатом самовираження людини є самореалізація, самовизначення та самоствердження. Становлення особистості відбувається з високим прагненням до самовираження, у виявленні власних потенційних можливостей.

Аналіз дефініції «творче самовираження» вимагає з'ясування змісту поняття «творчий», що є видовою властивістю орієнтовно поняття «самовираження». У великому тлумачному словнику сучасної української мови представлено такі визначення поняття «творчий»

- 1) має відношення до творчості; складається з елементів нового, той, що пронизаний творчістю;
- 2) той, що залучений до процесу творчості, спричинений нею;
- 3) спроможний до прояву творчості, той, що творить (Бусел, с. 1204).

Далі вважаємо за необхідне більш детально зупинитися на розкритті категорії «творчість» як визначальної категорії у межах досліджуваної проблеми. Отож, творчість особистості спрямована на створення нового, участь у творчій діяльності.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволив узагальнити основні тенденції щодо трактування змісту поняття «творчість» як :

- умова існування людини; творче відношення людини до реальності, те, що змушує до віднаходження змісту буття (Маслоу, Роджерс)

- діяльність, яка зорієнтована на розв'язання суперечностей, що вимагають залучення об'єктивних та суб'єктивних особистісних умов; продукт діяльності повинен мати такі характеристики як новизна, унікальність, оригінальність, соціальна важливість (Андрєєв)
- процес створення чогось нового, яке раніше не було відомим (Моляко)
- діяльність, яка передбачає розкриття людських здібностей, умінь, мотивів; створений продукт є оригінальним, новим, унікальним (Мачуський)
- діяльність, яка зорієнтована на самореалізацію та становлення особистості через духовні цінності (Цапок)
- діяльність творчого змісту, що дозволяє відчувати радість успіху, одержання досягнень, те, що спонукає до створення нового (Журба,)
- шлях представлення чогось нового суспільно значимого, процес самовираження, саморозвитку особистості (Рибалка)
- процес продукування оригінальних рішень, ідей ,які несуть ціннісний характер (Любарт) .

Опираючись на вище сказане, не можемо залишити поза увагою міркування В.Сухомлинського, який творчість визначає вершиною всього життя людини. Завдяки творчості відбувається емоційне насичення життя, відкривають нові невідомі творчі сторони людини, її здібності. Творча діяльність, яка перегукується із бажаннями та інтересами особистості, на думку мислителя, дає змогу їй розкрити позитивні моральні якості та уникнути прояву негативних. Творче самовираження виступає умовою морального становлення людини, виявом вищого рівня розвитку її волі та почуттів (Бойко, 2011).

У розкритті змісту поняття «творчість», значущими є міркування Комаровської О., яка говорить про творчість як про відкриття для інших людей, і творчість як відкриття для себе ,тоді, коли вагомою є новизна кінцевого продукту творчої діяльності. Педагог акцентує, що відкриття для

себе – це зміна особистості її внутрішнього наповнення, поява у неї цікавих засобів діяльності. Ось чому творчість виступає стрижнем самовираження особистості у всіх можливих видах діяльності (Комаровська, 2010).

В.Рибалко стверджує, що продукування чогось нового призводить до формування світу особистості, змінює людину у творчій діяльності: відбуваються значні зміни, що проявляються у новому баченні світу, емоційному задоволенні від нового процесу та його оновлення. Саме так, творчість покликана реалізувати функцію ефективного засобу формування особистості. На основі цього, можна виокремити дві форми творчості: зовнішня та внутрішня, які є важливими у формуванні творчої особистості. Фундаментом творчості особистості є мотиви і бажання, які спонукають до творчого самовираження, це бажання людини виявити власний внутрішній світ через емоційно-ціннісне хвилювання всієї навколишньої дійсності (Рибалка, 2017).

Цінними у межах нашої роботи, є погляди на проблему дослідження В.Гладиліної, яка самовираження визначає як творчу діяльність людини, де під творчою діяльністю розуміє соціальну, технічну, мистецьку творчість. На думку дослідниці, самовираження людини – це вияв творчого потенціалу, що мстить особистісний характер. Під час творчого самовираження людина виявляє себе та свої здібності, одержує задоволення від діяльності (Бойко, 2012).

Здійснений аналіз наукових джерел проблеми творчого самовираження засвідчив про відсутність єдиного трактування даного поняття. Тож варто підтримати думку Ю.Грібова, що творче самовираження – це спроможність людини до ви будови власного світу, своїх відчуттів, що проявляються у слові, музиці, зображенні, діях та ставлення до себе у світі (Бойко, 2012).

Схожі міркування висловлює С.Сисоєва, яка переконує, що у творчій діяльності відбувається ефективно формування та вияв творчих задатків людини, які забезпечують розвивальний зв'язок людини з реальністю. Творчі здібності людини проявляються у предметній діяльності, і під час життя як

засіб самовираження та саморозвитку. Творче самовираження дослідниця визначає як спроможність людини створити себе у світі, внутрішній світ, своє світобачення (Сисоєва, 2006).

Ряд дисертаційних досліджень, також, присвячено розкриттю аспектів творчого самовираження особистості. Так, Т.Нікішина, аналізуючи творче самовираження вчителів української мови і літератури, розкриває дане поняття як:

- ✓ процес, який виявляє особистість у всіх її можливостях, що презентують систему цінностей та творчий потенціал;
- ✓ самодіяльність людини, де виявляються її знання, вміння, розуміння досвіду поколінь, самореалізація під час продукування духовних та матеріальних цінностей, що дозволяють розширювати межі людських ресурсів;
- ✓ процес, який визначає професійне становлення людини як професіонала найвищого рівня через особистісну діяльність (Нікішина, 2009).

Значна частина наукових досліджень присвячена розкриттю творчого самовираження особистості через засоби музичної діяльності. Так, у дисертаційній роботі І.Онищук представлено таке визначення «творче самовираження» - це бажання особистості визначити власне «Я», розкрити свої почуття, думки, відношення до різних видів музики. Автор наголошує на прагненні особистості проявити себе, застосування варіативності під час творчого самовираження, спроможності віднаходити зв'язки у створенні оригінальних ідей та образів (Онищук, 2012).

Таким чином, здійснивши аналіз наукових джерел (культурологічних, філософських, психологічних, педагогічних), узагальнивши результати дисертаційних досліджень, ми дійшли висновку, що творче самовираження – це здатність людини проявити себе, розкрити свій творчий потенціал, здібності та задатки у творчій діяльності.

1.2 Структура творчого самовираження учнів молодшого шкільного віку

У сучасних дослідженнях, присвячених розкриттю проблеми творчого самовираження особистості, віднаходимо спроби визначення структури даного феномену на різних етапах вікових та різних соціальних інституціях. Зважаючи на це, під час виділення структурних компонентів творчого самовираження учнів молодшого шкільного віку, насамперед, слід розкрити особливості цього вікового періоду.

Молодший шкільний вік – це діти, що навчаються у 1-4 класах (6-10 років), це важливий етап розвитку дитини, у якому розкриваються всі її можливості. Даний віковий етап – це етап закладення фундаменту особистості, вироблення характеру, стилю поведінки та діяльності, це головні моменти моральної та емоційної спрямованості (Кремень, 2008, с. 519).

Згідно досліджень О.Савченко, молодший шкільний вік багатий на ресурси, які потрібно вчасно розкрити та розвинути. Більшість психічних властивостей формуються саме в цей період. Молодші школярі є досить гнучкими та готові все сприймати, випробовувати на собі, вони виявляють емоційність та допитливість. Саме цей віковий період є унікальним для виховання, розвитку та навчання дитини (Савченко, 2007, с. 203).

На думку І.Беха, виховання особистості молодшого школяра полягає у одержанні ним реальної можливості бачити та розуміти різноманітні соціальні прояви, у яких він та його оточення перебуває, при цьому, мати власний шлях вирішення тієї чи іншої життєвої ситуації. Школяр може розрізнити людей, опираючись на власний досвід, який дозволяє йому виробити певні уявлення про переживання інших людей, які можуть відрізнитися від його власних (Бех, 2003, с. 93).

У цьому віці з'являються психічні процеси, такі як рефлексія – вміння дитини аналізувати свої психічні прояви, розуміти хід власних думок, роздумів тощо. Серед рефлексивних процесів також виробляється здатність

пізнавати власні обмеження, уміння визначати межі своїх здатностей та віднаходити засоби їх поширення. Рефлексія дозволяє молодшим школярам бути у ролі суб'єкта навчання, спілкування та діяльності.

Отже, слід розглянути ті сфери існування рефлексії, які визначають процес творчого самовираження особистості :

- мислення (ґрунтується на розумінні власних дій, адже скероване не вирішення завдань, тобто орієнтація мислення на себе ,на свої інтереси та кінцеві результати діяльності);
- кооперація та комунікація (визначають дії людини та організацію комунікації між партнерами у творчій діяльності);
- самосвідомість (прояв рефлексії під самовизначення внутрішніх аспектів та шляхів відокремлення «Я» та «не-Я». Тут молодші школярі вже є готовими до само змін, через те, що пристуній діалог учня зі собою щодо своєї компетентності або ж розвитку, порівняння себе і собою колишнім та фіксування змін, які відбуваються, що і буде визначати активний хід процесу творчого самовираження).

Під час рефлексії змінюється уявлення дитини про навколишню дійсність, виробляється власний погляд, самостійні думки. Комунікація з іншими учасниками освітнього процесу на етапі розв'язання творчого завдання спонукає до виявлення різниці власних дій від дій інших, вміння налагоджувати співпрацю при врахуванні позиції інших. Таке співробітництво покликане допомогти краще зрозуміти себе, вчить толерантно відноситися до інших та критично сприймати себе та певні життєві ситуації.

Ваговими нам видаються міркування Е.Еріксона щодо того, що почуття компетентності соціальної та психологічної також виступають новоутвореннями даного вікового періоду (учні вчаться диференціювати власні можливості) (Еріксон, 1996, с. 16).

Сучасні учні здатні та прагнуть до проявлення себе, порівняння себе з іншими, вираження своєї думки щодо інших людей, одержання від них визнання себе, вміння зайняти відповідне місце у соціумі, те, що дозволить краще усвідомити себе у колективі.

Цей віковий період відзначається тим, що закладаються ті психічні якості, котрі будуть головними у формуванні творчого потенціалу школяра за умови створення відповідних комфортних умов навчання. Соціальне середовище відіграє досить важливу роль в розвитку творчості дитини: те, наскільки дитина сприймає таке середовище, як вчителі розуміють дитину та готові до розвитку її здібностей..

На етапі творчого становлення особистості молодшого школяра закладаються нові смисли, що значно впливають на формування логічного мислення. У молодших школярів повинні бути добре розвинуті реальні життєві поняття з опорою на власний досвід.

Як зазначає дослідник Г.Костюк, життєві поняття – це поняття нижчого рівня, приміром у порівнянні з науковими поняттями, які є вищими, та більш усвідомленими. Під час опанування учнями творчими новими смислами можна говорити про вироблення у них вміння усвідомлювати різноманітні факти, свою поведінку та світосприйняття. Опанування новими змістами дає можливість учням розв'язувати задачі, керуючись присутніми ознаками та зв'язками між об'єктами, їх характерними властивостями.

Молодший шкільний вік, також, характеризується формуванням самосвідомості, яка є рушійною силою, як стверджує С.Рубінштейн, та проявляється у зміні відносин в учнівському колективі (Рубінштейн, 1997). Учні стають самостійними, вчаться приймати рішення, їхні стосунки з дорослими розширюються – все це дає можливість детальніше пізнати себе, оцінити свої позитивні та негативні сторони, та якості інших.

Даний період є сенситивним у розвитку самооцінки, як форми самосвідомості. Учні розуміють особливості поведінки, яку оцінюють інші учасники освітнього процесу і від якої залежить їхній статус у колективі

учнівському. Це призводить до того, що молодші школярі прагнуть до взаєморозуміння, узгодженості власного відношення та оцінки з оцінкою та відношенням з боку дорослого.

Отже, у межах нашого дослідження, для процесу творчого самовираження учнів молодшого шкільного віку, потрібно наголошувати на формуванні самооцінки адекватної та вміння відстоювати власну позицію, робити вибір. Слід акцентувати увагу, також, що в цей віковий період закладається активний розвиток емоційно-почуттєвої сфери – тобто, здатності до вираження почуттів та підвищеної емоційної вразливості. У дітей починає розвиватися емпатія, вміння переживати за інших, яка пов'язана з творчою уявою.

Емоційна вразливість є характерною особливістю молодших школярів, за П.Якобсоном, це сприйняття всього цікавого, яскравого. Формування емоційної вразливості потребує за діяння учня до емоційної культури, що виробляє стиль індивідуальної творчості, адже культура почуттів закладається під час пізнання чогось нового. Тільки певний чуттєвий образ якогось явища сприяє виникненню у молодшого школяра емоційного хвилювання, яке згодом переходить у виразну форму, яка сприймається чуттєво (Якобсон, 1971).

Розвиток мотиваційної сфери учнів проходить у формі мотиваційної здатності до нових видів діяльності, і так створюються власні здібності та певних видів роботи. Такі соціальні мотиви, які визначають дії учня, його поведінку, у шкільному віці наступні: мотиви, які збігаються з інтересами учнів та налагоджують хороші стосунки з дорослими; мотиви самоствердження, власних досягнень; мотиви змагальні (бажання перемогти, виграти, показати себе краще за інших); різноманітні процесуальні мотиви. Всі ці мотиви – це вияв бажання дитини у визнанні його та схваленні його дій. Мотивація досягнення для учнів молодшого шкільного віку є домінуючою. Молодші школярі прагнуть виконувати завдання чітко, орієнтуються на хороший результат. Хоча цей мотив перегукується з

бажанням одержати гарну оцінку, все ж учень орієнтується на якість та результат своїх дій, тим самим сприяє виробленню саморегуляції. На формування мотивації впливає навчальна діяльність, та коло соціальних стосунків в учнівському колективі.

Від рівня мотиваційної напруги залежить творчість. Головним утворення молодшого шкільного віку є бажання до самовираження. Внутрішнє наповнення кожного школяра пов'язане з його творчими здатностями, вмінням продукувати нові форми життя, світу та власне себе. Під час пізнання навколишньої дійсності, учні прагнуть до творчого самовираження та свободи дій, вони хочуть вільно проявляти себе, пізнавати та відкривати все нове (Бойко, 2012).

Дослідниця О.Комаровська акцентує увагу на особливостях пізнавальної мотивації, яка скеровує школяра на творчу діяльність, бажання до залучення до такої активної діяльності як способу самовираження. Вміння дитини перетворювати пізнання у результат визначає спрямованість її на прояв творчості у діяльності, адже сприяє вибору шляхів самовираження (Комаровська, 2020).

Здійснений аналіз продемонстрував, що через новоутворення молодшого шкільного віку з'являються нові тенденції щодо ціннісних орієнтацій учня, які входять у протиріччя між системою вже існуючих мотивів та потреб. Під час активного залучення учня до суспільних норм прослідковується формування найвагоміших компонентів ціннісних орієнтацій та їх прояв у різноманітних видах діяльності, спілкування та поведінці.

Зазначимо, що відносно новим аспектом, який є на шляху виникнення в учнів молодшого шкільного віку різних хвилювань, є навчальна діяльність та учнівський колектив, у якому з'являються нові соціальні ролі та зв'язки. Такі позиції виникають через комунікацію, виконання різних доручень, прийняття відповідальності за певні дії, виникнення симпатії тощо. Колектив впливає на дитину як позитивно, так і негативно, при чому, сприяє або ж, навпаки,

заважає процесу творчого самовираження. Тільки у колективі дитина здатна проявити себе. Р.Немцов, серед позитивних чинників впливу колективу на процес творчого самовираження виокремлює такі:

- колектив виступає джерелом розвитку духовної культури школяра;
- у колективі відбувається опанування основними соціальними нормами, він визначає ціннісну орієнтацію учня;
- у групі учень вправляється у комунікативних вміннях;
- від учасників освітнього середовища учень одержує інформацію про себе, вчиться адекватно себе оцінювати, має змогу позбутися недоліків;
- в колективі закладаються основи емоційного становлення особистості молодшого школяра (Коберник, 2019).

Молодші школярі постійно потребують схвалення власних дій та презентування результатів діяльності. У результаті визнання успіхів з боку дорослих чи однокласників молодші школярі можуть визначити своє місце у класі та в соціумі загалом. Похвала позитивно впливає на дитину, це підносить її та дозволяє самоствердитися (Лесик, 2021).

Отже, внутрішні стосунки у колективі допомагають долати дитині власні страхи, переживання та дозволяють проявити себе у творчій діяльності, різноманітних проектах, виробляють вольові риси характеру (самостійність, впевненість у власних силах, наполегливість, витримка). Такі риси є критеріями сформованої здатності школяра до прояву творчості, а саме: вміння використовувати цікаві ідеї, вирішувати складні завдання та долати перешкоди, доводити розпочату справу до кінця, усвідомлювати всі ризики, користуватися отриманими знаннями та сприймати нову інформацію.

Найбільш повну характеристику творчої дитини представив В.Моляко, який визначив такі ознаки:

- дитина постійно активна, задіяна до певних видів діяльності; має бажання працювати, продукувати нове; знаходить собі завдання;

- учень доводить справу до кінця, розуміє та дотримується наміченого плану, потребує допоміжної інформації від вчителя, цікавиться через питання та одержання на них відповідей;
- дитина прагне вчитися, хоче багато знати, досягнути успіхів у діяльності; будь яка праця приносить дитині задоволення;
- дитина може працювати самостійно, працює наполегливо, самостійно опрацьовує літературу;
- учень вміє критично оцінювати навколишній світ та має бажання заглибитися у зміст явищ, понять, дій;
- дитина здатна віднаходити зв'язки між явищами та причинами їх виникнення, встановлювати спільні ознаки у явищах, здійснювати логічні операції, класифікувати, робити узагальнення;
- у таких учнів мотивація діяльності виступає у дальній перспективі (Моляко, 2006).

У молодших школярів такі якості, як унікальність, неповторність та ін.. виявляються не однаковою мірою, деякі з них можуть бути взагалі відсутніми. Щоб мотивувати прояв тих чи інших якостей, що дозволяють творче самовираження слід акцентувати увагу на значущих здібностях, що є першочерговими для формування потенційних здібностей молодших школярів.

Слід, також, згадати про ігрову діяльність, яка займає важливе місце на шляху творчого самовираження молодших школярів. Адже під час ігрової діяльності створюються комфортні умови для залучення учнів до творчої діяльності. Для процесу творчого самовираження учнів потрібно застосовувати гру, яка, на думку Л.Божович, є новим етапом у формуванні соціального спрямування особистості молодшого школяра, прояву їх емоцій та інтересів (Божович, 2001, с. 40).

Отже, гра та ігрова діяльність виступають джерелом емоційного наповнення учнів, діти граються з метою отримати визнання від інших учасників освітнього процесу. Саме ігрова діяльність провокує появу

навчальної мотивації, під час якої всі дії робляться для нових знань, вмінь та нових досягнень.

Опираючись на те, що гра виступає процесуальним видом діяльності, учні починають по-особливому розкривати навколишню дійсність, яка може спричинити нові незвичні результати. Під час ігрової діяльності в учнів виробляється вміння створювати типові образи, перетворювати їх, це все визначає творчий розвиток особистості школяра. Необхідно в освітньому процесі застосовувати ігрові форми діяльності, які згодом стануть ваговим чинником творчого самовираження учнів молодшого шкільного віку.

Досліджуючи питання структури творчого самовираження молодших школярів, ми дійшли висновку, що немає наразі єдиного бачення щодо компонентів даного поняття. Так, на думку Т. Нікішиної, до структурних компонентів творчого самовираження слід віднести наступні:

- 1) мотиваційно-ціннісний компонент (мотиви та цінності, які відповідають змісту діяльності);
- 2) операційно-діяльнісний компонент (знання, які потрібні для формування творчого самовираження, це досвід, тактика дій, стратегія);
- 3) результативно-діяльнісний компонент (сукупність вмінь, навичок та професійно-значущих якостей, що сприяють ефективному освітньому процесу);
- 4) особистісно-характерологічний (особистісні якості вчителя, що визначають результат його професійної діяльності: стиль, культура, такт, імідж) (Нікішина, 2009).

О.Джафарова у структурі творчого самовираження учнів початкових класів виділяє такі компоненти, як:

- 1) емоційно-мотиваційний компонент (бажання дитини виявляти творчі здібності та ініціативу під час діяльності, виділяти різноманітні моделі творчого самовираження стійкими позитивними емоційними хвилюваннями);
- 2) когнітивний компонент (сукупність знань учня щодо різних видів та

способів творчого самовираження під час діяльності);

3) діяльнісно-результативний компонент (створення власного творчого продукту, через який учень демонструє своє ставлення до дійсності, та застосування нестандартних форм саморозкриття та самовираження);

4) комунікативний компонент (прагнення показати себе серед інших учасників, продемонструвати продукти творчості, здатність комунікувати у колективній творчості) (Воронюк, 2003).

Враховуючи представлені вище класифікації щодо виділення структурних компонентів творчого самовираження молодших школярів слід опиратися, також, на наукових положеннях І.Беха, який стверджує, що в межах особистісно орієнтованого виховного процесу особливої уваги заслуговує «Я-концепція» дитини як її уявлення про себе, пов'язані з оцінкою. Доцільно зазначити й те, що в структурі «Я-концепції» науковець виокремлює когнітивну, емоційно-ціннісну та поведінкову складові.

Щодо позитивної «Я-концепції», педагог наголошує на тому, що без неї процес виховання та становлення особистості буде неповноцінним, адже виховання передбачає: вироблення почуття впевненості у власних можливостях, здатність до налагодження спілкування та взаємодії з іншими учасниками освітнього процесу, почуття значимості та необхідності (Бех, 2006, с.188).

Окремої уваги потребує той момент, що розуміючи поняття «виховання» у межах соціокультурної практики задля розроблення інноваційних засобів опанування дитиною духовними цінностями, І.Бех розкрив цілісну процесуальну модель виховання.

Так, пізнавальний (когнітивний) компонент передбачає розуміння своїх можливостей, мотивів, запитів, стилю поведінки, тобто, того як дитина виглядає у очах інших, як її сприймають і чи не виникає ніяких розбіжностей у цьому процесі. Метою цього компоненту є розуміння учнем змістового наповнення цінності як фундаменту його позитивних хвилювань.

Емоційно-ціннісний компонент проявляється у формуванні почуттів до себе та до інших; вироблення легкості та спонтанності у проявленні почуттів як позитивних так і негативних; емоція тут стає предметом осмислення та цілісності з цінністю духовною під час суб'єкт – суб'єктної взаємодії.

Поведінко-діяльнісний компонент розкривається у узагальненні нових шляхів поведінки, які пов'язані з підтримкою, відповідальністю та стосунками (Бех, 2006, с. 189; Бех, 2018)).

Педагог дійшов висновку, що у процес формування перелічених компонентів потрібно ще додати компонент довільного спонукання, опанування яким робить вихованця суб'єктом морального діяння, та самоціннісний компонент, який полягає у оцінюванні суб'єктом самого себе.

Отже, цілком очевидно, що процес творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі відбувається через реалізацію певних компонентів. Формування компоненту довільного спонукання дозволяє вихованцям перейти від прагнення до духовного зростання до бжання діяти за змістом духовних цінностей. Змістовим важелем самоціннісного компоненту виступає самоцінність як відношення людини до себе (само ставлення). Діяльність, що побудована на врахуванні самоцінності особистості, визначається її вчинками, що є критеріями від яких залежить самоцінування. Отже, педагог виокремлює такі типи самоцінних діянь як: духовна самоцінність та руйнівна самоцінність та наголошує на тому, що практичне розкриття цього компоненту є супроводом поведінкового компоненту, тому вважаємо за потрібне виокремити його і в структурі творчого самовираження молодших школярів.

Таким чином, опираючись на викладені вище положення, до структурних компонентів творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі відносимо наступні:

- ✓ *когнітивний*
- ✓ *емоційно-ціннісний*
- ✓ *компонент довільного спонукання*

- ✓ поведінковий
- ✓ самоціннісний

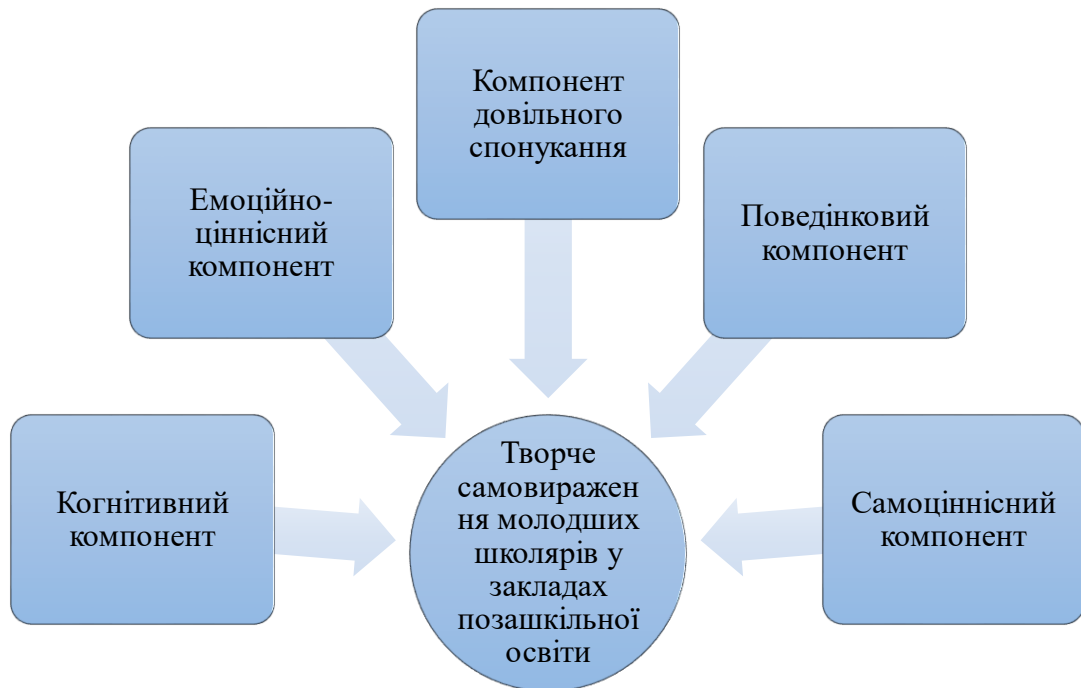

Рис. 1.1. Структура творчого самовираження молодших школярів

Отже, *когнітивний компонент* творчого самовираження молодших школярів полягає у виробленні системи знань, що залежать від віку учнів та потрібні для процесу творчого самовираження, розуміння своїх мотивів та потреб, адекватна самооцінка власних здібностей під час творчої діяльності.

Емоційно-ціннісний компонент творчого самовираження молодших школярів визначає прояв інтересу до творчості, бажання проявити себе у творчій діяльності, яка є спонуканням для виявлення власної індивідуальності.

Компонент довільного спонукання творчого самовираження відповідає за чіткість даного процесу, яка проявляється у потребі прикладання зусиль щоб досягнути мети. Даний структурний компонент описує молодшого

школяра як суб'єкта творчого процесу.

Поведінковий компонент творчого самовираження молодших школярів спрямований на узагальнення ними одержаних знань під час творчої діяльності, яка проявляється у активній участі учнів у творчій роботі, вміння проявити себе в узгодженості з суспільними цінностями, здатність самостійно досягати мети, набувати нових компетентностей, вміння працювати в команді та застосовувати різноманітні способи творчого самовираження в освітньому процесі.

Самоціннісний компонент творчого самовираження молодших школярів – це відношення учнів до себе, до своєї творчої діяльності, її результатів, проявляється у самоповазі, почутті гордості за себе та визнанні своїх досягнень іншими учасниками освітнього процесу.

Таким чином, здійснений аналіз та узагальнення підходів щодо визначення змісту категорій «творчість» «самовираження» дало нам можливість розкрити власну позицію у розумінні ключової дефініції нашого дослідження. Отже, ***творче самовираження молодших школярів*** ми розуміємо як здатність учнів до виявлення власного «Я» у різноманітних творчих видах діяльності, які є можливим за наявності системи знань про себе та творчість, прагнення учня показати себе через творчість, вміння пишатися собою та результатами своїх творчих досягнень.

1.3 Специфіка творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі

Освітній процес сьогодні повинен відповідати соціальним запитам, державним інтересам та сприяти задоволенню інтересів особистості молодшого школяра у суспільному самовизначенні та творчому самовираженні.

Зважаючи на це, види творчості, які запропонував класифікувати дослідник В.Моляко, враховуючи типи людської діяльності, виступають найоптимальнішим варіантом щодо поділу згідно до визначених напрямків освітнього процесу у закладі освіти: навчальна, виховна, комунікативна, образотворча, літературна, музична та ін.. (Моляко, 2004).

Вітчизняні науковці, аналізуючи виховний аспект освітньої діяльності (О. Биковська, В. Вербицький, А. Корнієнко, О. Литовченко, О. Липецький, Л. Тихенко, В. Мачуський, Г. Пустовіт, О. Семенов, Т. Сущенко), констатують, що необхідно збільшити педагогічний вплив на учнів, залучити їх повною мірою до суспільно корисної праці, вчити протистояти та орієнтуватися у різноманітних молодіжних організаціях, мотивувати пізнавально-дослідницьку активність учнів та їх інтереси, налаштовувати до пристосування у нових реаліях сьогодення, формувати необхідні життєві компетентності, розвивати творчу зорієнтовану особистість молодшого школяра.

У системі освіти слід переорієнтуватися з вміння розуміти та відтворювати навчальний матеріал на вміння здійснювати аналіз явищ та процесів, приймати рішення, діяти в різноманітних життєвих ситуаціях з опорою на здобуті знання. В.Кремень зазначає, що основним завдання системи освіти сьогодні є вироблення в учнів молодшого шкільного віку інноваційного способу мислення та здатності до здійснення інноваційної діяльності. Саме тому, слід підготувати школяра до життя у межах глобалізованого простору, з постійними суперечливими та динамічними впливами, сформувати у нього найважливіші цінності як способи

самореалізації з опорою на гуманістичні складові соціуму. Досягти визначених змін можливо за умови опори на принцип людиноцентризму, спрямувавши навчальний процес та процес виховання до сутності людини, її інтересів та характеристик, які наразі, повинні виступати головною ідеєю модернізації освіти ((Кремень, 2009, с. 345-346).

Отже, діяльність вчителя закладу освіти повинна визначати культура людиноцентризму та інноваційності.

Система освіти, як зазначає І.Бех, досить інтенсивно освоює інноваційну складову, основними властивостями якої є модернізація змісту, впровадження нових форм діяльності, сучасних освітніх технологій тощо. Відтак, потрібним нам видається дослухатися до твердження педагога щодо того, що:

- основою є виховання моральної особистості, яка спроможна жити активно та діяти у досить складному, динамічному, з точки зору ціннісних складових, світі;
- в центрі всіх змін повинно бути зосередженість на особистості школяра як на повноцінному суб'єкті у спілкуванні з вчителем та іншими учасниками освітнього процесу, формування його людини творчої, індивідуальної у всіх життєвих проявах (Бех, 2001, с. 4).

Сказане вище ще раз акцентує увагу на тому, що орієнтація освітнього процесу повинна бути спрямована на творче самовираження особистості молодшого школяра. Це представлено тим, що учні можуть вільно обирати види та форми діяльності, які дозволять їм проявити себе, сформувати вміння та навички за інтересами, закрити запити школяра щодо творчої самореалізації та духовного, інтелектуального, фізичного розвитку, налаштування на активну професійну та громадську діяльність, створення умов для організації повноцінного дозвілля згідно здібностей та нахилів дитини.

Саме тому, важливим для процесу творчого самовираження особистості молодшого школяра в освітньому процесі є наступні ідеї В.Кременя:

- ✓ нема контролю, який обмежує вияв творчості школяра;
- ✓ активність учнів в освітньому процесі відбувається з опорою на їх інтереси та життєвий досвід, забезпечення комфортного освітнього середовища, що перетворює навчання на цікавий яскравий процес;
- ✓ практична зорієнтованість навчання, його зв'язок з особистісним розвитком молодшого школяра та його практичним досвідом, формування на цій основі нових компетентностей;
- ✓ відхід від орієнтування в освітньому процесі на учнів середнього рівня – перехід до врахування запитів та здібностей кожного учня окремо;
- ✓ виховання самодостатньої та творчої особистості молодшого школяра;
- ✓ вияв прав і свобод дитини в усіх видах діяльності;

врахування індивідуальних, вікових властивостей школяра та створення морально-емоційного комфорту учня (Кремень, 2009, с. 412-413).

Акцент на процес творчого самовираження особистості молодшого школяра в освітньому процесі полягає у вирішенні ряду важливих питань. Так, у «Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні» зазначено, що у закладах освіти потрібно створювати інноваційну модель освітнього простору, яка базується на гуманістичному підході, де в центрі освітньої системи знаходиться молодший школяр з його мотивами, інтересами, бажаннями, переконаннями, самосвідомістю тощо. Це означає, що виховний простір повинен визначатися систематичністю, ціннісним орієнтуванням на самоствердження особистості молодшого школяра, соціально активний та творчий аспект діяльності.

У даному контексті, важливим нам видається ідея І.Беха щодо концепції особистісно орієнтованого навчання та виховання. Дана концепція розглядає людину як найвищу цінність людства, визначає відношення до дитини як до особистості, а до етапу дитинства – як до найважливішого етапу самостійного становлення у житті людини, визначає способи та принципи виховання особистості, яка може проявляти творчу активність у будь-якому виді діяльності, здатні на саморозвиток та самовдосконалення (Бех, 2009).

Слід зазначити, що глобальні процеси питання компетентності школярів, яку дослідниця О.Биковська визначає як індивідуальну якість людини, що дозволяє їй реалізуватися у повній мірі у житті, опановуючи певними знаннями, вміннями, та культурою. Система освіти, на думку автора, дозволяє реалізувати компетентнісний підхід, адже складається з таких компетентностей:

- 1) пізнавальна (опанування знаннями про культуру, техніку, природу, суспільство);
- 2) практична (вироблення практичних вмінь та навичок особистості);
- 3) творча (розвиток творчої діяльності, інтересів та здібностей особистості);
- 4) соціальна (зорієнтована на загальну культуру людини, вміння співпрацювати, здатність до самореалізації та самовизначення (Биковська, 2006, с. 4).

Отже, формування даних компетентностей допоможе розв'язати ключові освітні проблеми та створить цілісну систему розвитку та підтримки талановитих учнів для формування нової кагорти творчих людей, які взмозі проявляти себе у різних галузях (суспільна, мистецька, навчальна ті інші види діяльності).

Вважаємо, також, за потрібне наголосити, що головною домінантною діяльністю закладів освіти виступає спрямованість на життєвий успіх людини через її творче самовираження. Розглядаючи виховні моменти освітньої діяльності, В.Вербицький переконує в тому, що процес творчого самовираження дитини у різноманітних видах діяльності відбувається через забезпечення таких стосунків, які дозволять дитині максимально реалізувати власні сили та проявити творчі здібності. Школа повинна надавати учням можливості для покращення ментального здоров'я, знімати напругу та розкривати потенціал дитини (Вербицький, 2009, с. 3).

Здійснений аналіз наукових досліджень з проблеми творчого самовираження молодшого школяра засвідчив, що сьогодні освітній процес у школі потрібно розуміти як вид якісної діяльності, що надає широкий спектр освітніх послуг, та, разом з тим, сприяє розкриттю інтересів, вподобань та запитів кожної дитини окремо (Пустовіт, 2003, с. 14).

На думку Г.Пустовіта, школа має розкривати індивідуальність дитини у межах соціокультурного простору у наступних аспектах:

- систематичність та динамічність освітньої діяльності як соціально явища, що виступає складовою життя дитини та дозволяє успішно виявляти та реалізовувати її навчальні та життєві запити;
- мотивування творчої активності дитини, формування її вподобань, інтересів, талантів та вміння приймати рішення самостійно, розв'язувати освітні завдання та всі можливі життєві дитячі проблеми пр. умові самоосвітньої діяльності та прагнення до самовдосконалення;
- активне включення в освітній процес, вироблення вмінь успішного створення умов для використання одержаних знань, вмінь та навичок в любых навчальних та життєвих ситуаціях;
- уцільнення життєвого досвіду дитини через формування у неї системи цінностей, прищеплення вмінь самостійно оцінювати життєві ситуації та будувати власну ієрархію цінностей, які визначатимуть поведінку та діяльність у межах соціокультурного простору;
- черговість змісту освіти з врахуванням свідомості та формування дитини та її життєдіяльності у суспільстві (Пустовіт, 2007, с. 3).

Пріоритетним завданням розвитку системи освіти визначено: сприяння формуванню творчої особистості дитини. Так, зазначено, що освіта повинна сприяти:

- ✓ творчому орієнтуванню дитини, розумінню нею значимості творчих мотивів, цілей як основних у процесі її становлення та життєдіяльності;

- ✓ формуванню творчих рис дитини, таких як: ініціативність, цілеспрямованість, критичність мислення, допитливість, самостійність, вимогливість, оригінальність, бажання ризикувати виправдано, організованість, порядність, відповідальність;
- ✓ вияву творчої самосвідомості, яка проявляється у самооцінці адекватній, самопізнанні, емоційній саморегуляції. Такі психічні явища спроможні перетворити особистість дитини на активного суб'єкта творчої діяльності, що має свої завдання, плани та ідеї;
- ✓ формуванню творчих властивостей інтелекту – діалектичного, логічного, сприймання навколишньої дійсності, спостережливості, творчої уяви та фантазії, яка вироблятиме здатність вирішувати життєві задачі, презентувати творчі проекти тощо;
- ✓ покращенню творчого потенціалу учнів – прагнення одержувати нові знання, вміння творчо їх застосовувати, досліджувати, експериментувати, приймати участь у процесі вдосконалення навколишнього середовища;
- ✓ Розвитку в учнів молодшого шкільного віку бажання до творчого спілкування з різними представниками діячів науки, техніки, культури, мистецтва, з цікавими особистостями, вміння налагоджувати діалог, висловлювати власні міркування (Концепція позашкільної освіти і виховання, 1996).

Важливо також наголосити, що залучення дитини до активної освітньої діяльності – заохочує її, дозволяє краще зрозуміти зміст навчального матеріалу, проявити себе та власні здібності. На думку науковців Р. Немова та А. Леонтєва налагодження комунікації з вчителем та однокласниками, що задіяні однією цікавою діяльністю, дозволяє розвивати взаємодію, взаєморозуміння, співробітництво, тобто формує культуру спілкування.

Перехід закладів освіти на новий якісний рівень викладання, як зазначено «Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні», визначає пріоритетність виховного аспекту як актуального явища

для функціонування освітнього простору України, та важливої складової педагогіки розвитку (Національна доповідь, 2016, с. 62).

У Концепції «Нової української школи», головним аспектом якої є, навчання та виховання кожного учням наближене до її сутності, здібностей, подальшої життєвої цілеспрямованості (Нова українська школа, 2016, с. 17). Школа повинна на практиці продемонструвати реалізації дитиноцентричного підходу, забезпечуючи відповідні умови для творчого самовираження особистості молодшого школяра.

Варто зазначити, що дотримання завдань Концепції «Нової української школи» та Закону України «Про освіту» (2017) потребують, також, орієнтування закладів освіти на формування наскрізних вмінь школярів :здатність до критичного мислення, ініціативність, творчість, керування емоціями, вміння оцінювати ризики, брати на себе відповідальність, розв'язувати проблеми тощо. Така орієнтація на вміння і дозволить врівноважити знання, вміння, відношення до учнів та розуміння їх реальних життєвих потреб.

Виходячи з вище сказаного, до завдань освітнього процесу сьогодні належить формування базових компетентностей, які потрібні кожній особистості для ефективного життя, де творчість займає одне з провідних місць. Таке бачення вимагає ретельної підготовки вчителів з високим ступенем теоретичних та практичних навичок проектування інноваційної діяльності у закладах освіти.

Таким чином, ми дійшли висновку, що система освіти за своїм змістом та зосередженістю своєї діяльності виступає важливим центром для процесу творчого самовираження особистості молодшого школяра.

Висновки до першого розділу

У першому розділі нашого дослідження представлено результати теоретичного пошуку розкриття змісту поняття «творче самовираження особистості» у межах культурологічної, філософської, психологічної, педагогічної наук.

Встановлено, що теоретичним підґрунтям вирішення проблеми дослідження є: науковий доробок прихильників гуманістичного підходу (зміст особистості – це бажання до самовираження); ключові аспекти розвивального навчання та виховання, яке людину визначає через вміння проявити індивідуальність, ціннісні орієнтації, інтереси; головні ідеї дитиноцентризму у системі освіти, через який особистість здатна до проявів творчості, вираження власних ідей.

Встановлено, за результатами вивчення наукових джерел з культурології філософії та (М. Бердяєв, В. Іванов, С. К'єркегор, В.Кремень, О. Лосєв, І. Надольний, Ж.-П. Сартр, Є. Яковлева), що процес творчого самовираження визначається як вияв сутності людини, яка проявляється у реалізації індивідуальності та власних потенцій.

Здійснений аналіз та узагальнення підходів щодо визначення змісту категорій «творчість» «самовираження» дало нам можливість розкрити власну позицію у розумінні ключової дефініції нашого дослідження. Отже, *творче самовираження молодших школярів* інтерпретовано як здатність до виявлення власного «Я» у різноманітних творчих видах діяльності, які є можливим за наявності системи знань про себе та творчість, прагнення учня показати себе через творчість, вміння пишатися собою та результатами своїх творчих досягнень.

З'ясовано, що молодший шкільний вік є найбільш сприятливим періодом для творчого самовираження, адже у цьому віці актуалізуються здатність аналізувати свої психічні прояви, розуміти хід думок, міркувань. До сфер існування процесів рефлексивних, які визначають творче самовираження людини належать: мислення (як основа для розуміння своїх дій); комунікація

та кооперація (координування дій та налагодження взаєморозуміння учасників освітнього процесу під час творчої діяльності). У молодших школярів проявляється пізнавальна мотивація, що визначає скерованість дитини на творчу діяльність та відбір оптимальних способів самовираження.

Опираючись на результати наукового доробку вчених О. Биковської, В. Вербицького, В. Мачуського, Г. Пустовіта, О. Семенова, Т. Сущенко та ін., встановлено, що заклади освіти повинні забезпечити виховне середовище для закриття потреби молодшого школяра у прояві власної індивідуальності у різноманітних видах творчої роботи.

Виокремлено та розкрито структурні компоненти творчого самовираження молодших школярів: *когнітивний компонент* (система знань про творчість, розуміння своїх потреб та інтересів, усвідомлення способів творчого самовираження); *емоційно-ціннісний компонент* (інтерес до творчості та прагнення учнів проявити себе у творчій діяльності); *компонент довільного спонукання* (стійкість процесу, який проявляється у докладанні вольових зусиль з метою досягнення творчого самовираження); *поведінковий компонент* (закріплення учнями одержаних знань під час творчої діяльності та здатність проявити власну індивідуальність різними засобами самовираження); *самоціннісний компонент* (розвивальна самоцінність через гордість за себе та свої досягнення).

РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ТВОРЧОГО САМОВИРАЖЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

2.1 Критерії, показники та рівні творчого самовираження молодших школярів

Вирішення проблеми творчого самовираження дітей молодшого шкільного віку передбачало проведення експериментальної роботи задля з'ясування стану досліджуваної проблеми у закладах освіти.

Проведення методики аналізу стану творчого самовираження учнів в освітньому процесі зорієнтоване на отримання інформації щодо індивідуальних особливостей, рівня знань, уявлень, мотивів, потреб поведінки дітей молодшого шкільного віку, спрямоване на усвідомлення загальної тенденції творчого самовираження молодших школярів.

Виокремлені, у попередньому параграфі нашого дослідження, компоненти творчого самовираження учнів (когнітивний, поведінковий, самоціннісний, компонент довільного спонукання, емоційно-ціннісний) дозволили визначити провідні критерії для розуміння рівня творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі. Відтак, ми визначили наступні критерії творчого самовираження:

- когнітивний (знання про творчість, розуміння її ролі у житті)
- емоційно-ціннісний (потреба у проявленні себе у творчій діяльності; ставлення до себе та до одержаних результатів своєї творчої діяльності))
- діяльнісний (здатність та вміння заявити про себе у межах творчої діяльності; вираження власного Я у творчій діяльності;) .

Дані критерії конкретизуються у наступних показниках:

1) До показників *когнітивного критерію* творчого самовираження молодших школярів відносимо:

- ✓ знання та розуміння змісту творчості та творчої діяльності
- ✓ бачення себе як суб'єкта у межах творчої діяльності

- ✓ усвідомлення соціально прийнятних шляхів процесу творчого самовираження.

2) Серед показників *емоційно-ціннісного критерію* творчого самовираження молодших школярів визначаємо такі, як :

- ✓ бажання виявити свою внутрішню індивідуальність
- ✓ ціннісне ставлення до процесу творчої діяльності
- ✓ виявлення інтересу до творчого самовираження
- ✓ чіткість проявів власної індивідуальності у творчості згідно загальноприйнятих соціальних норм та цінностей

3) До показників діяльнісного критерію творчого самовираження молодших школярів відносимо наступні показники:

- ✓ вміння заявити про себе у межах творчої діяльності;
- ✓ прояв наполегливості у вияві власної індивідуальності у межах творчої діяльності
- ✓ вміння долати перешкоди для досягнення кінцевої мети творчої діяльності
- ✓ здатність застосовувати різноманітні способи творчого самовираження в освітньому процесі.

Зміст визначених критеріїв з відповідними показниками творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі унаочнено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

**Зміст критеріїв та показників творчого самовираження
молодших школярів**

Критерії	Показники
----------	-----------

<p><i>Когнітивний</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> • знання та розуміння змісту творчості та творчої діяльності • бачення себе як суб'єкта у межах творчої діяльності • усвідомлення соціально прийнятних шляхів процесу творчого самовираження.
<p><i>Емоційно-ціннісний</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> • бажання виявити свою внутрішню індивідуальність • ціннісне ставлення до процесу творчої діяльності • виявлення інтересу до творчого самовираження • чіткість проявів власної індивідуальності у творчості згідно загальноприйнятих соціальних норм та цінностей
<p><i>Діяльнісний</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> • вміння заявити про себе у межах творчої діяльності; • прояв наполегливості у вияві власної індивідуальності у межах творчої діяльності • вміння долати перешкоди для досягнення кінцевої мети творчої діяльності • здатність застосовувати різноманітні способи творчого самовираження в освітньому процесі

Виокремлені критерії з відповідними показниками творчого самовираження учнів молодшого шкільного віку дозволили визначити

чотири рівні сформованості кожного критерію творчого самовираження учнів в освітньому процесі:

1. високий рівень
2. достатній рівень
3. середній рівень
4. низький рівень

Далі, вважаємо за необхідне перейти до більш детальної характеристики цих рівнів.

Відтак, учні молодшого шкільного віку з *високим рівнем* сформованості творчого самовираження відзначаються наявністю знань про зміст творчості та творчої діяльності, розуміння соціально прийнятних шляхів творчого самовираження та здатність використовувати їх у межах творчої діяльності.

Такі школярі вміють самостійно визначити мету творчої діяльності та осмислити її варіанти. Вони постійно зорієнтовані на процес самопізнання та творчого самовираження у творчій діяльності, проявляють узгодженість дій з вчителем та співпрацюють з однокласниками. Школярі даного рівня прикладають багато сил щоб проявити власне «Я», постійні у своїх проявах, застосовують різноманітні способи творчого самовираження під час творчої діяльності. Учні з гордістю оцінюють себе та результати своєї творчої праці, усвідомлюють оцінку себе з боку інших учасників освітнього процесі та здатні корегувати власну творчу діяльність.

Достатній рівень сформованості творчого самовираження проявляється у молодших школярів, які мають достатній рівень знань про зміст творчості та творчої діяльності, усвідомлюють суть творчого самовираження. Такі учні володіють прийомами ціле покладання під час творчої діяльності, вони налаштовані на процес самопізнання та самовираження у творчості, але не завжди проявляють послідовність у власних діях; потребують віднаходження нестандартних ідей та їх вирішення, здатні до налагодження співпраці з вчителем та проявів співтворчості з однокласниками.

Учні достатнього рівня творчого самовираження проявляють власне «Я» у творчій діяльності різними засобами, однак тільки з підтримкою іншого дорослого; вони оцінюють себе позитивно та результати своєї праці; загалом правильно визначають оцінку себе з боку інших людей.

Середній рівень творчого самовираження властивий молодшим школярам, котрі мають не чіткі уявлення та знання щодо змісту творчості та творчої діяльності, їх знання носять фрагментарний характер; вони здатні визначити мету творчої діяльності тільки за зразком чи з підказкою з боку дорослого.

Такі учні виявляють прагнення до творчого самовираження, однак разом з тим, не вміють самостійно віднаходити способи його прояву, задіяні до співробітництва тільки з вказівкою дорослого, не проявляють співтворчості з однолітками. Залученість учнів середнього рівня творчого самовираження до творчої діяльності є виключно ситуативною, у діяльності – вони застосовують вже готові схеми та послідовність дій, є нерішучими у прийнятті рішень. Молодші школярі поверхово розкривають власну індивідуальність у творчій діяльності, не вміють застосовувати різноманітні способи творчого самовираження, проявляють байдуже відношення до оцінювання результатів своєї творчості та себе як суб'єкта творчої діяльності; не мають бажання до одержання інформації про оцінку себе з боку інших людей.

Молодші школярі з *низьким рівнем* сформованості творчого самовираження не мають навіть елементарних знань про зміст творчості та творчої діяльності, творчого самовираження; не мають бажання досягати мети творчої діяльності, проявляють деструктивні налаштування щодо співпраці з вчителем та вияву співтворчості з однокласниками. Такі учні є егоцентричними, не проявляють прагнення до процесу творчої діяльності, не вміють її планувати та не здатні пов'язати її зі своїм самовираженням. Школярі є пасивними та безініціативними під час вирішення та організації творчих справ, не здатні застосовувати різноманітні способи творчого

самовираження, постійно не задоволені собою та результатами своєї творчої діяльності, схильні до звинувачення інших у власних творчих невдачах.

Таким чином, аналіз думки провідних дослідників щодо проблеми творчого самовираження молодших школярів дозволив нам виділити головні критерії з відповідними показниками та рівні сформованості творчого самовираження учнів молодшого шкільного віку. Отже, нами визначено когнітивний, емоційно-ціннісний та діяльнісний критерій творчого самовираження та, відповідно, чотири рівні (високий, достатній, середній та низький). Згідно виокремлених та схарактеризованих критеріїв, показників, рівнів творчого самовираження, було проведено емпіричне дослідження стану сформованості досліджуваного явища, про що й піде мова далі у наступному параграфі нашого дослідження.

2.2 Діагностика рівня творчого самовираження учнів молодшого шкільного віку в освітньому процесі

З'ясування стану сформованості творчого самовираження учнів молодшого шкільного віку в освітньому процесі вимагало проведення констатувального експерименту.

Мета нашого експерименту полягала у визначенні реального стану творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі, аналізі особливостей творчого самовираження учнів.

До констатувального етапу експерименту було залучено 54 учні 3-4-их класів Добриновецького ЗЗСО Юрковецької сільської ради, Чернівецького району Чернівецької області.

Задля реалізації поставленої мети педагогічного експерименту нами було підібрано комплекс відповідних діагностичних методик для молодших школярів, які дозволили розкрити стан сформованості творчого самовираження в освітньому процесі:

- ✓ педагогічне спостереження (за учнями у різноманітних видах творчої діяльності та спілкуванні)
- ✓ опитувальники («методика діагностування шкільної тривожності» Філіпса, методика вивчення наполегливості та рішучості)
- ✓ створення проблемних ситуацій
- ✓ анкетування.

Педагогічний експеримент був реалізований через:

1) дослідження особливостей творчого самовираження учнів (розуміння ними себе та шляхів творчого самовираження, прагнення виявити власну індивідуальність у різноманітних формах творчої діяльності, рівень наполегливості та чіткості учнів у замученості до творчої діяльності, здатність молодших школярів проявити себе у межах творчої діяльності, вміння співпрацювати з іншими учасниками освітньої діяльності, вміння оцінювати себе та результати власної творчої праці)

2) розкриття розуміння вчителями значимості творчого самовираження молодших школярів у різноманітних формах діяльності, забезпечення ними відповідних комфортних умов для оптимального самовираження учнями їхніх здібностей під час творчої діяльності.

Отже, здійснений аналіз особливостей творчого самовираження учнів дозволив виявити через відповідні критерії та показники сформованості досліджуваного явища, стан творчого самовираження учнів в освітньому процесі.

Так, під час виконання учнями різних завдань на уроках ми проводили пряме та опосередковане спостереження за молодшими школярами за наступними напрямками: гуманітарний, художньо-естетичний, екологічний, науково-технічний тощо. Під час спостереження мали змогу зібрати інформацію щодо творчого самовираження учнів у реальних навчальних ситуаціях на певних уроках. Вся інформація фіксувалася у протоколах: присутність у молодшого школяра бажання виявити себе у творчій діяльності та яким чином виявляється у школяра інтерес до творчого самовираження;

злагоджених дій, що стосується вияву себе під час творчої діяльності з проявом наполегливості у вирішенні труднощів з метою досягнення мети творчої діяльності; вміння застосовувати різноманітні шляхи творчого самовираження в освітньому процесі; стійкість прояву власної індивідуальності під час творчої діяльності згідно загальноприйнятих норм та цінностей соціуму; вміння налагоджувати співпрацю з іншими учасниками освітнього процесу у творчій діяльності.

Узагальнення результатів, одержаних під час педагогічного спостереження за учнями у творчій діяльності, відбувалося через застосування *методу бесіди*. Ми використовували тематичні, етичні бесіди, які дали змогу краще диференціювати надані учнівські відповіді та узагальнити результати.

Зважаючи на той факт, що до складових творчого самовираження людини відносять емоції, під час бесіди на тему «Я- унікальна особистість» ми прагнули одержати інформацію стосовно уявлень учнів про себе, розуміння ними своїх переживань, індивідуальних якостей. Таке усвідомлення дозволяє досягнути високого рівня позитивного само сприйняття, прийняття своєї значимості, самооцінки і, як результат, призводить до творчого самовираження. Ми ставили за мету з'ясувати чи можуть молодші школярі виявити себе та які засоби їм в цьому процесі допомагають, щоб виразити власну індивідуальність, передати емоції, почуття, представити свою точку зору іншим.

З метою виділення чинників, які сприяють процесу творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі, ми проводили бесіду на тему «Я і моє оточення». Під час такої бесіди було з'ясовано ,що сприяє та що, навпаки, перешкоджає вираженню учнями їх індивідуальності під час творчої діяльності.

Відповіді учнів засвідчили, що у них присутній досить високий рівень тривожності у вияві себе під час творчої діяльності. Так, приклад відповідей учнів:

- *«я боюся сам виконувати творчі завдання (24, 6%)»*
- *«мені соромно висловлювати власні міркування під час уроку» (21,3%)*
- *«я не досить впевнений під час виконання творчого завдання на уроці» (17,8%)*
- *«я не люблю працювати в парі/команді, під час залучення до виконання творчих завдань, бо мої думки не враховуються іншими» (19,4%)*
- *«у мене є хвилювання з приводу того чи сподобається іншим моя творча робота» (16,9%)*

Під інтерпретації результатів проведених бесід, опитування та педагогічного спостереження за творчою діяльністю молодших школярів, ми виявили наступну тенденцію: чим більше діти бояться (присутній страх невідповідності очікуванням з боку дорослих) – тим більше у дітей виявляється страх власного самовираження. Страх невідповідності очікуванням з боку дорослих прослідковувався у наступних відповідях молодших школярів:

- *«я не вмію відстояти власну думку під час виконання творчих завдань» (27,3%)*
- *«у мене сильне хвилювання, коли мою творчу роботу мають оцінити» (24,8%)*
- *« я боюся виявляти свої емоції та міркування, тоді,коли вони не такі як у інших» (18,6%)*
- *«я переживаю з приводу того, що думають про мене інші, в той час як я висловлюю власні думки та емоції під час творчої роботи» (15,1%)*
- *«під час презентації творчої роботи, я часто думаю, що про неї скажуть інші» (14,2%).*

За результатами одержаних даних, можна говорити про те, що присутність страху самовираження проявляється у негативному емоційному ставленні до переживання ситуацій, які пов'язані з необхідністю саморозкриття, показу себе іншим, вияві власних можливостей. Коли є такий

страх – учні виробляють у собі такі якості, як нерішучість, сором'язливість, прагнення до постійного схвалення, невпевненість у власних силах. В учнів страх самовираження пов'язаний зі страхом підвести очікування людей. Такі переживання орієнтовані на значимість оцінювання своїх результатів, думок чи вчинків іншими людьми, можливість одержати критику чи негативну оцінку.

Вияв такого рівня тривожності у молодших школярів призводить до пригнічення рішучості, самостійності, наполегливості, зацікавленості у творчій діяльності, яка полягає у щирості та безпосередності, тим самим забезпечує щит у пошуку власного способу творчого самовираження у різноманітних формах творчої діяльності. Щоб уникнути цього, слід проводити систематичну роботу з подолання таких страхів у молодших школярів.

Також, нами було проведено анкетування батьків учнів задля одержання інформації про їх відношення до питання творчого самовираження, розуміння рівня готовності батьків допомогти дітям у прояві творчого самовираження в освітньому процесі.

Для виявлення відношення батьків до питання творчого самовираження молодших школярів ми запропонували їм анкету «Чи знаєте Ви про творче самовираження Вашої дитини» (додаток А).

Аналіз відповідей батьків дозволив нам отримати інформацію про відношення до прагнення дитини виявляти себе у творчій діяльності. Результати анкетування призвели до виокремлення чотирьох груп батьків зі різним ступенем відношення до питання творчого самовираження:

1) батьки, що завзято підтримують процес творчого самовираження учнів (18,6%):

- *« Знаю щодо всіх бажань, інтересів та здібностей своєї дитини» (мама Оксани М.)*
- *« Сприяю у бажанні дитини щодо прояву власної індивідуальності під час творчої діяльності» (мама Олега Р.)*

- *«приймаю участь під час співтворчості з дитиною, та не заважаю їй виявляти себе, не нагромаджую її власними міркуваннями» (тато Ірини С.)*

2) батьки, які проявляють зацікавленість до процесу творчого самовираження учнів (39,7%):

- *«Цікавлюся тим, до яких видів творчої діяльності виявляється інтерес у моєї дитини (мама Каті В.)*
- *«сприяю виявленню інтересу дитини до бажання виявити себе у різних формах творчої роботи» (тато Вероніки К.)*
- *«допомагаю дитині, коли вона цього потребує, але хочу, щоб це була власне її творча робота» (мама Артема К.)*
- *«налаштовує дитину на творчу діяльність і враховую її інтереси» (мама Злати Т.)*

3) батьки, що не цікавляться питанням творчого самовираження дитини (27,2%):

- *«не маю впевненості в тому, що в школі на уроках матеріал відповідає інтересам моєї дитини, ніколи не думала про це» (мама Дмитра К.)*
- *«для прояву себе дитині потрібно більше часу та можливостей, ніж це є у школі» (мама Соломії Ш.)*
- *«моя дитина завжди залучається до творчої діяльності» (мама Валерії Т.)*
- *«надаю допомогу дитині у творчому представленні його роботи» (мама Дениса С.)*

4) батьки, які демонструють індиферентне відношення до процесу творчого самовираження учнів (14,5%):

- *«мене не дуже цікавить що подобається моїй дитині, головне, щоб добре вчилася» (тато Максима Д.)*
- *«не впевнена, що моя дитина має бажання до прояву своєї індивідуальності через виконання творчого завдання, вона занадто*

сором'язлива» (мама Андрія В.)

- *« ніколи не думала про творче самовираження своєї дитини» (мама Олени П.)*
- *« не дуже цим цікавлюся, я постійно на роботі» (мама Гліба Р.)*
- *« я не залучаюся до процесу творчої діяльності, вважаю, що це справа дитини» (мама Каті М.).*

Нижче на рисунку 2.1 представлено рівні відношення батьків до творчого самовираження учнів.

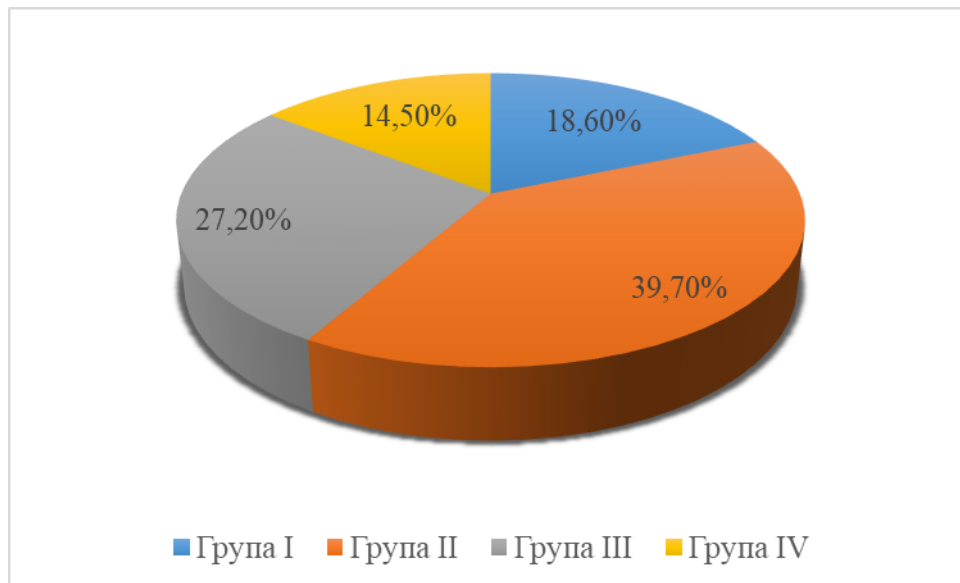

Рис.2.1. Розподіл батьків за рівнем їх ставлення до творчого самовираження молодших школярів

Відтак прослідковується певна залежність: у разі коли батьки підтримують процес творчого самовираження учнів, надають увагу інтересам та здібностям дітей, пропонують дитині пробувати себе у різноманітних творчих виявах – тоді, молодші школярі показують високий рівень творчого самовираження в освітньому процесі. І, навпаки, коли батьки не зацікавлені у питанні творчого самовираження учнів, нейтрально ставляться до бажань дитини у вияві власної індивідуальності під час творчої діяльності – учні виявляють середні та низький рівні творчого самовираження в освітньому процесі.

Опираючись на результати бесід, опитування, педагогічного спостереження нами були виявлені типові недоліки у відношенні батьків, що приглушують бажання учнів до творчого самовираження:

1) батьки не розуміють інтересів своєї дитини, її здібності, як результат – діти не мають можливості повністю розкрити свій потенціал, власну індивідуальність;

2) завищене сприйняття здібностей своїх дітей: батьки постійно очікували більшого від дитини, ставили до неї завищені вимоги. Батьки показували такі установки, типу «моя дитина найкраща», «моя дитина повинна досягнути тільки більших результатів». Тоді учням здається, що вони завжди не досягають того максимуму, якого він них очікують. Отже, і немає успіху від досягнення результату та радості від перемоги. Коли відсутнє позитивне підкріплення, учні знаходяться у стані виснаження.

3) нівелювання інтересів дитини, її емоцій, переживань, тоді, коли вона залучена до творчої діяльності.

Результати опитування вчителів дозволили виявити стан сформованості їх уявлень щодо процесу творчого самовираження, про потребу здійснення систематичної роботи для залучення учнів до представлення їх індивідуальності під час творчої діяльності. Результати анкетування визначили три групи вчителів:

I група (33,7%) – вчителі, які продемонстрували знання щодо різноманітних засобів вияву індивідуальності учнів під час творчої діяльності, усвідомлення значимості процесу творчого самовираження учнів, чітку готовність до вироблення нових компетентностей для застосування інноваційних умов з метою творчого самовираження учнів під час професійної діяльності, вироблення вмінь творчої діяльності у своєму педагогічному досвіді.

II група (46,5%) – вчителі, що показали базові знання про процес творчого самовираження учнів, але не могли чітко розкрити його вплив на дитину; фрагментарно розкрили вияви індивідуальності учнів у творчій

діяльності, головні засоби впливу на формування здібностей учнів під час творчої діяльності. Але, вчителі не розкрили значимості такого процесу у своїй професійній діяльності, надали перевагу одержанню учнями знань, виробленню практичних умінь та навичок. З іншого боку, вчителі продемонстрували бажання краще вивчити питання творчого самовираження учнів задля подальшого використання дієвих інструментів у своїй професійній діяльності.

ІІІ група (19,8%) – вчителі, які показали поверхневі знання щодо процесу творчого самовираження учнів, не окреслили головні ознаки вияву учнями їх індивідуальності під час творчої роботи, змогли назвати тільки окремі засоби виховного впливу на формування творчих здібностей молодших школярів під час творчої діяльності, продемонстрували частковий інтерес в одержанні нових знань та виробленні компетентностей, які потрібні для подальшої педагогічної діяльності для творчого самовираження учнів в освітньому процесі.

Нижче на рисунку 2.2 представлено розподіл вчителів за рівнем їх відношення до процесу творчого самовираження молодших школярів.

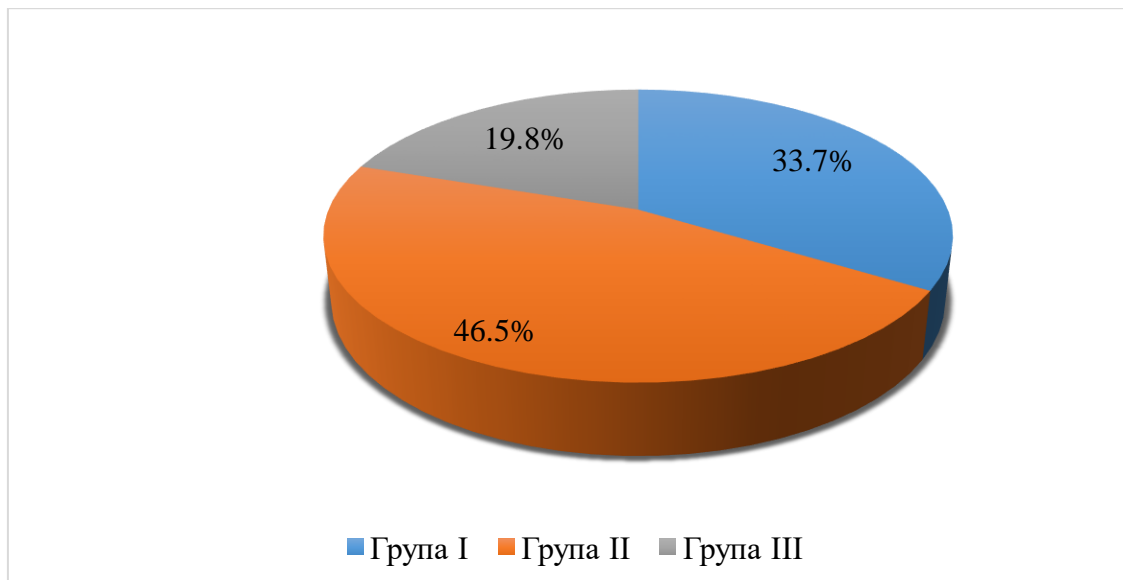

Рис.2.2. Розподіл вчителів за рівнем їх ставлення до творчого самовираження молодших школярів

Серед головних суперечностей процесу творчого самовираження учнів

молодшого шкільного віку розглядаємо наступні:

- ✓ Не розуміння себе, власних здібностей та інтересів; не вміння володіти різними оптимальними способами самовираження;
- ✓ Відстань між прагненням досягнути мети творчого самовираження та нездатністю її практично реалізувати під час творчої діяльності;
- ✓ Не розуміння дорослими бажань дитини, її інтересів;
- ✓ Неготовність вчителів до процесу творчого самовираження учнів з усвідомленням реалій сьогодення;

Отож на подолання визначених суперечностей проводилася експериментальна робота у наступному напрямку.

Процес творчого самовираження учнів молодшого шкільного віку вимагає вивчення головних аспектів, які є сьогодні у закладі освіти.

Дослідження рівнів процесу творчого самовираження дітей молодшого шкільного віку в освітньому процесі за показниками *когнітивного критерію* під час проведення експерименту, розкрито у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Рівні творчого самовираження молодших школярів за показниками когнітивного критерію

Рівні Показники	Високий		Достатній		Середній		Низький	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Знання та розуміння змісту творчості та творчої діяльності	5	10,3	14	22,9	24	45,7	11	21,1
прийняття себе як суб'єкта творчої діяльності	5	9,3	13	23,6	22	41,4	14	25,7
Усвідомлення соціально	7	12,5	15	28,6	20	37,1	12	21,8

прийнятних шляхів процесу творчого самовираження								
--	--	--	--	--	--	--	--	--

Отже, ми зясували, що рівень творчого самовираження учнів молодшого шкільного віку за показниками когнітивного критерію визначається середнім (41,4%) та достатнім (25%) рівнем. Це свідчить про те, що учні мають певні знання щодо розуміння змісту процесу творчості та творчої діяльності та розуміють її значення для життя, усвідомлюють соціально прийнятні шляхи творчого самовираження. Проте, не дивлячись на це, до високого рівня творчого самовираження за даним критерієм віднесено найменшу кількість респондентів (10,7%), що є свідченням того, що більшість дітей все ж таки мають труднощі з розумінням себе як суб'єктів творчої діяльності.

Нижче на рисунку 2.3 унаочнено рівні творчого самовираження молодших школярів за показниками когнітивного критерію.

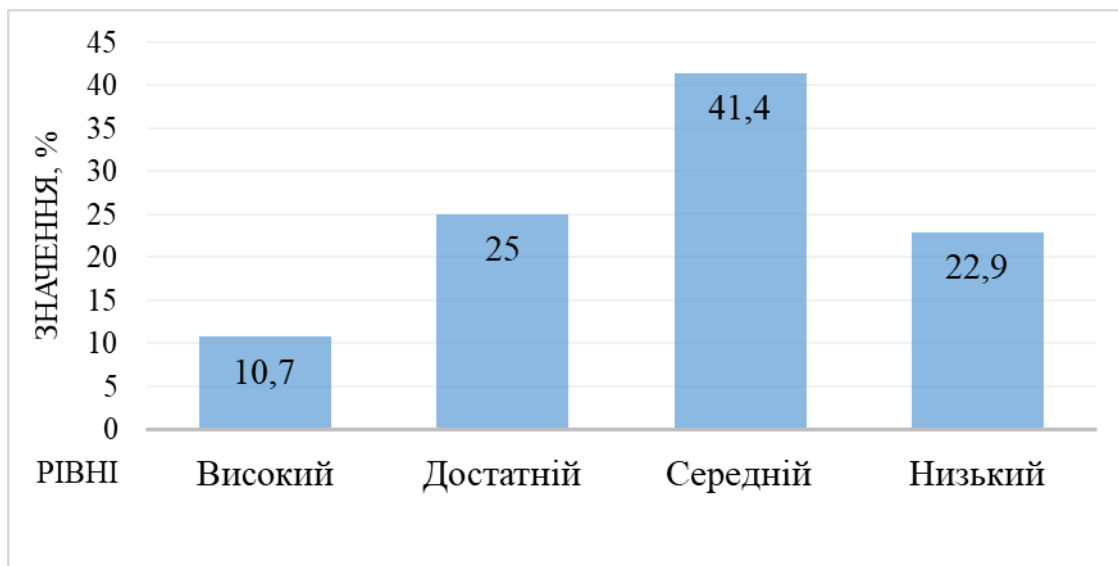

Рис. 2.3. Рівні творчого самовираження молодших школярів за показниками когнітивного критерію

За результатами діагностики творчого самовираження молодших школярів за емоційно-ціннісним критерієм подано таблицю 2.3

Таблиця 2.3

**Рівні творчого самовираження молодших школярів за показниками
емоційно-ціннісного критерію**

Рівні Показники	Високий		Достатній		Середній		Низький	
	<i>осіб</i>	<i>%</i>	<i>осіб</i>	<i>%</i>	<i>осіб</i>	<i>%</i>	<i>осіб</i>	<i>%</i>
Бажання виявити власну внутрішню індивідуальність	12	21,8	16	30,0	20	36,8	6	11,4
Виявлення інтересу до процесу творчого самовираження	11	21,0	16	29,3	19	35,4	8	14,3

Отже, за результатами діагностики показників емоційно-діяльнісного критерію творчого самовираження констатуємо, що загальний рівень даного процесу здебільшого середній (36,1%). Високий рівень сформованості творчого самовираження зафіксовано у 21,4 % опитуваних, а достатній – у 29,6%, що дає можливість говорити про прояв інтересу з боку учнів до процесу творчого самовираження та присутність великого бажання проявити себе та власну індивідуальність під час творчої діяльності. Ми дійшли висновку, що під час активного залучення учнів до процесу творчої діяльності внутрішній світ змінюється, починають домінувати мотиви, які все ще деколи можуть бути слабкими. Такий брак мотивів та суперечність типу «хочу-треба» призводить до виникнення негативних проявів у дітей, внутрішніх конфліктів, негативних емоцій, страхів тощо.

Рівні процесу творчого самовираження учнів за показниками емоційно-ціннісного критерію подано нижче на рисунку 2.4.

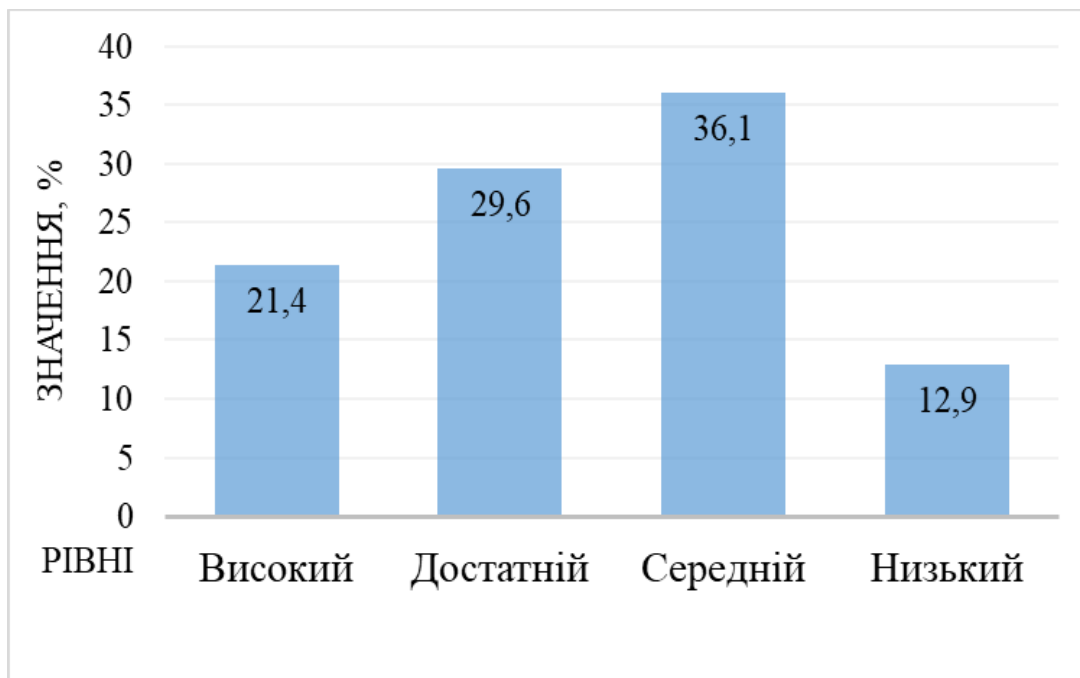

Рис. 2.4. Рівні творчого самовираження молодших школярів за показниками емоційно-ціннісного критерію

Аналіз творчого самовираження учнів щодо розуміння та свого відношення до результатів творчої діяльності ми здійснювали за допомогою методики «Я радію.../Я сумую...». На етапі виконання даного завдання учням слід було на шкалі маркування обрати чи вміють вони радіти за результати творчої діяльності або ж, навпаки, у них виявляються протилежні емоції. Завдання вчителя полягало у тому, щоб зясувати в учнів, що саме викликає у них певні емоції, чи відчувають вони гордість за результати власної діяльності, якщо ж ні – то чому.

Результати діагностування творчого самовираження молодших школярів за діяльнісним критерієм з відповідними показниками: вміння заявити про себе у межах творчої діяльності; прояв наполегливості у вияві власної індивідуальності у межах творчої діяльності; вміння долати перешкоди для досягнення кінцевої мети творчої діяльності; здатність застосовувати різноманітні способи творчого самовираження в освітньому процесі, представлено у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Рівні творчого самовираження молодших школярів за показниками діяльнісного критерію

Рівні Показники	Високий		Достатній		Середній		Низький	
	<i>осіб</i>	<i>%</i>	<i>осіб</i>	<i>%</i>	<i>осіб</i>	<i>%</i>	<i>осіб</i>	<i>%</i>
Вміння заявити про себе та проявити рішучість у творчій діяльності	6	11,1	11	19,3	23	42,5	14	27,1
Здатність долати перешкоди для досягнення кінцевої мети творчої діяльності	5	8,9	11	20,0	20	37,5	18	33,6

Отже, результати діагностування рівнів процесу творчого самовираження дітей молодшого шкільного віку за показниками щільнісного критерію засвідчили: за всіма показниками в респондентів виявлено здебільшого середній рівень (40%) , на високому рівні знаходиться тільки 10% учнів, і 19,7% школярів продемонстрували достатній рівень та 30,3% - низький рівень творчого самовираження.

Рівні процесу творчого самовираження учнів за діяльнісним критерієм представлено нижче на рисунку 2.5.

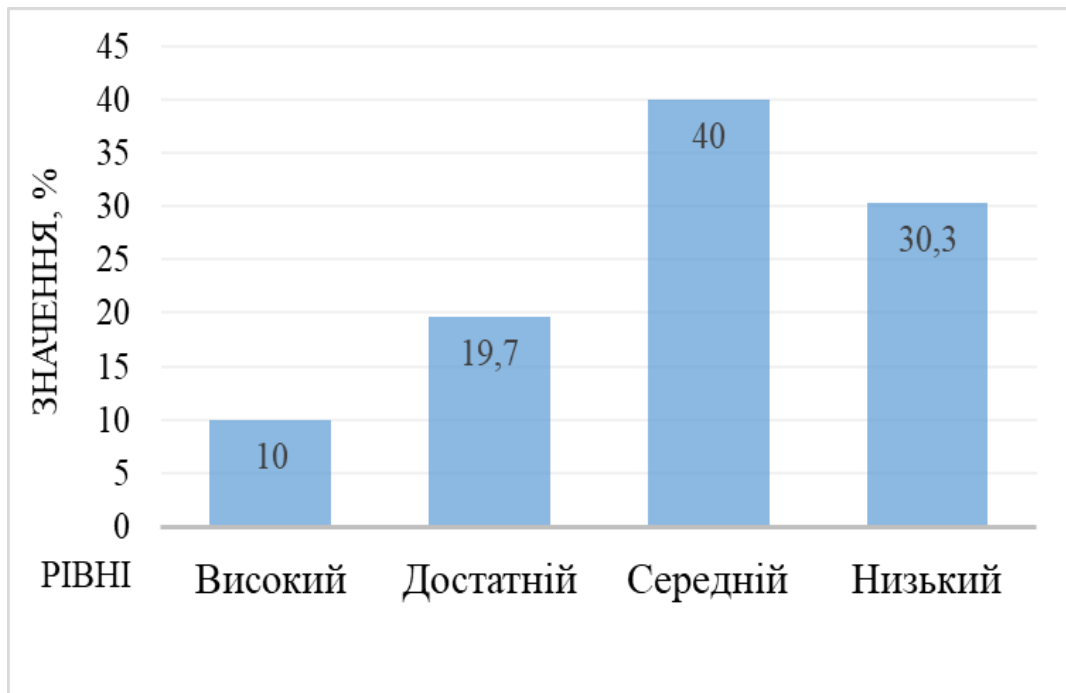

Рис. 2.5. Рівні творчого самовираження молодших школярів за показниками діяльнісного критерію

Результати подані на рисунку 2.5 за даним критерієм з відповідними показниками, є свідченням того, що переважає середній (40%) та низький (30.3%) рівні сформованості досліджуваного процесу. Такі якості як рішучість та наполегливість у вияві власної індивідуальності під час творчої діяльності для досягнення кінцевого результату на високому рівні сформованості представлено лише у 10,0% учнів.

Зясовано, що більшу частину учнів за визначеним критерієм складають школярі, у яких яскраво виражені відношення до результатів власної творчої діяльності. Однак, є й такі учні, у яких нестабільне відношення до себе та інших, і це ставлення залежить від певних факторів, або ж дій вчителя/однокласників, власних невдач.

Таким чином, використання методики дослідження рівня творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі на основі критеріального підходу показало, що більша частина учнів виявили середній (39,4%) та достатній (25,6%) рівні. Найменша кількість респондентів досягла показників високого рівня сформованості (16,3%). Загальні результати

діагностики процесу творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі за всіма визначеними критеріями подано у таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Рівні творчого самовираження молодших школярів (%)

Рівні \ Критерії	Високий	Достатній	Середній	Низький
Когнітивний	10,7	25,0	41,4	22,9
Емоційно-ціннісний	21,4	29,6	36,1	12,9
Діяльнісний	10,0	19,7	40,0	30,3
Середнє значення	14,03	24,7	39,2	22,03

Загальні результати процесу діагностики творчого самовираження учнів представлено також на рисунку 2.8.

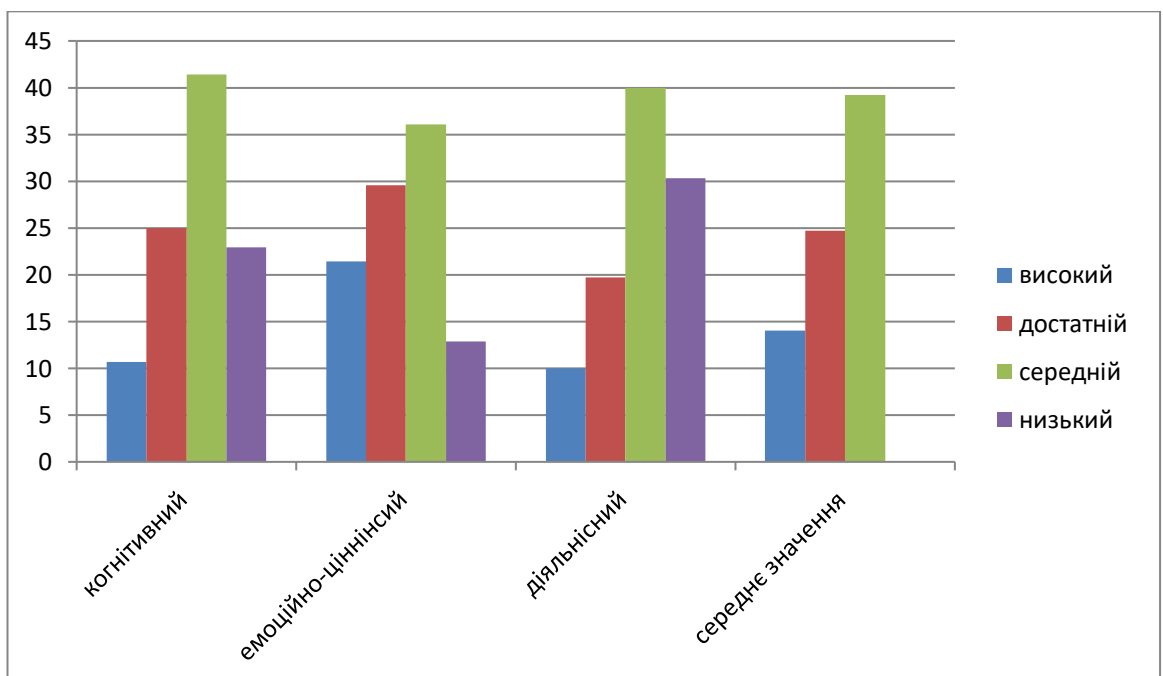

Рис. 2.8. Рівні творчого самовираження молодших школярів

Отже, ми зясували, що для ефективного процесу творчого самовираження учням необхідно бути впевненим у собі, відчувати підтримку з боку сім'ї, відношення до них інших людей. Саме тому для того, щоб процес творчого самовираження був якомога успішнішим слід створити необхідні умови в освітньому процесі за яких молодші школярі матимуть можливість:

- ✓ Зрозуміти власну індивідуальність та унікальність
- ✓ Продемонструвати власні успіхи
- ✓ Позитивно вирішувати невдачі та труднощі
- ✓ Нормально оцінювати творчу діяльність
- ✓ Вміти налагоджувати співпрацю з вчителями, батьками, залучати їх до творчої діяльності.

Таким чином, проведене експериментальне дослідження стану творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі засвідчило недостатній рівень творчого самовираження учнів майже за всіма визначеними показниками критеріїв (когнітивного, емоційно-ціннісного, діяльнісного).

Результати дослідження продемонстрували реальний стан проблеми творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі, що є основою для обґрунтування педагогічних умов творчого самовираження учнів молодшого шкільного, про що й піде мова далі, у наступному параграфі нашого дослідження.

2.3 Обґрунтування педагогічних умов творчого самовираження молодших школярів

В освітньому процесі сучасної школи актуалізується проблема творчого самовираження учнів та забезпечення відповідних умов, які дозволять сприятимуть особистісному розвитку кожного учня.

У межах нашого дослідження ми керувалися визначенням поняття , що подано у великому тлумачному словнику сучасної української мови, «педагогічна умова» як сукупність положень, які є основою чогось, як певна обставина, яка дозволяє здійснити процес, створення чого-небудь (Бусел, 2001, с.1312).

Дослідник Є.Харик, визначаючи зміст педагогічних умов, які створює вчитель, як чинники, що існують у діяльності. Саме тому педагогічні умови, їх зміст, слід визначати через певні обставини, а не чинники. Отже, під педагогічними умовами дослідник розуміє певні обставини, що визначають напрям формування педагогічного процесу (Хриков, 2011, с. 12).

Нам імponує думка науковця, про те, що педагогічні умови виступають як сукупність можливостей змістового наповнення, форм, методів, прийомів та засобів педагогічної діяльності. Умови можна поділити на зовнішні (умови соціуму, які зорієнтовані на людину ззовні) та внутрішні (умови, які залежать від самої людини, це рівень її активності, здібності, запити тощо). Педагогічні умови сприяють реалізації змісту освіти, покращують форми, методи, технології проектування освітньої діяльності як системи. Отже, під педагогічними умовами будемо розуміти певні положення, додержання яких сприятиме досягненню мети.

Професор К.Робінсон, у межах творчості у освітній діяльності наголошує на тому, що у всіх людей є різні вроджені здібності ,проте якщо навчання не забезпечить відповідні умови для розкриття потенціалу кожного – діти так і не зможуть зрозуміти своє внутрішнє наповнення, свої таланти (Робінсон, 2017, с.122). Разом з тим, коли мова йде про релаксацію даного потенціалу в освітньому процесі, слід визначити наступні цілі:

- ✓ Масштаб та різноманітність здібностей людини
- ✓ Забезпечити відповідні умови для їх розкриття.

За умови, коли людина віднаходить дієвий засіб для прояву себе, тоді відбувається розкриття її справжніх творчих здібностей та вона здатна досягнути успіху. Завдання школи – допомогти кожному учневі знайти свої

здібності та досягнути успіху, це і буде найкращим засобом розкриття всього найкращого, що є у неї (Робінсон, 2017, с.123).

Головним завданням сучасної освіти, на думку І.Беха, є формування духовної особистості, яка має ціннісні орієнтири. Це досягається шляхом систематичного формування у дитини суми знань, вироблення вмінь, стилю поведінки у рамках певної моральної цінності за умови, коли біля дитини пропагуються стосунки такі, що можуть виробити у неї ціннісну структуру у формі запитів, бажань, інтересів, та відповідного змісту, якого потребує суспільство (Бех, 2009, с. 61).

Таким чином, до педагогічних умов, які здатні забезпечити ефективність творчого самовираження учнів в освітньому процесі нами визначено наступні:

- 1) забезпечення сприятливого освітнього середовища для творчого самовираження учнів через концепцію Я-концентрованого розвивального навчання
- 2) застосування виховного потенціалу арт-технологій в освітньому процесі
- 3) підвищення рівня професійної компетентності вчителів

Визначені педагогічні умови дозволять досягнути мети відповідно через реалізацію наукових підходів.

Отож для реалізації першої педагогічної умови творчого самовираження молодших школярів – *забезпечення сприятливого освітнього середовища для творчого самовираження учнів через концепцію Я-концентрованого розвивального навчання*, учні та вчитель повинні бути рівноправними учасниками та партнерами, які зацікавлені один в одному. Завдання вчителя – спрямовувати молодшого школяра, мотивувати його, на творчу діяльність, застосовувати власні сили, творчий потенціал та індивідуальні властивості кожного учня.

Особливістю Я-концентрованого розвивального навчання є те, що воно дозволяє детермінувати внутрішнім характеристикам духовно-морального

розвитку дитини, а не обмежує її зовнішніми впливами, що виступає дуже важливим на етапі творчого самовираження молодшого школяра (Бех, 2008, с. 29).

В освітньому процесі потрібно керуватися положеннями, згідно яких учні виявляють власне Я через духовну складову, яка змушує їх абстрагуватися від зовнішніх впливів, встановити відмінність між своїм Я та зовнішніми проявами. Тільки за таких умов Я-духовне здатне перейти та проявлятися відповідними моральними цінностями.

Створення комфортного середовища для процесу творчого самовираження через концепцію Я-концентрованого розвивального навчання ми розуміємо з опорою на настанови І.Беха (Бех, 2018):

1. Настанова 1. Під час творчого самовираження слід формувати особистісний мотив. Учень повинен гідно діяти дотримуючись певних вимог, саме так відбувається (через діяльнісний вплив) відбувається формування морально досконалої особистості, у якій поєднується відповідальність та свобода дій. У разі якщо такий мотив не розвинутий, учень стає соціально обмеженим спостерігачем людського життя та втрачає соціально важливі зв'язки з навколишньою дійсністю, що прирівнюється втраті власної особистості.
2. Настанова 2. Процес творчого самовираження школяра у контексті морального дорослішання протікає значно швидше за умови мотивування позитивних вчинків через гуманістичний імператив піднесення духовного та несхвалення аморального вчинку. Через ці категорії відбувається реалізація виховного впливу вчителя. Вчитель повинен розуміти, що якщо учень відтворює одну категорію, у цей час відбувається актуалізація іншої. Таке протиставлення категорій набуває глибшого розуміння та емоційного контексту (позитивного/негативного).

3. Настанова 3. Процес творчого самовираження відбувається через комунікацію з добром як провідною умовою процесу морального становлення особистості. Таке відношення допомагає учням розкрити та проявити цінності добра, позбавити закритості, підсилити духовну складову та здобутки людини. Відтак, комунікація з добром повинна бути як звична справа дитини, і не залежати від того чи процес її творчого самовираження є з власної ініціативи чи через спонуку з боку дорослих (вчителі, учні, батьки).
4. Настанова 4. Всі виховні дії вчителя повинні реалізувати значущу мету, тобто розкривати цінності кожного вихованця. Така виховна практика є дієвою тоді, коли учень розуміє себе, власне Я. Важливо, щоб вчитель розглядав учня як суб'єкта творчої діяльності під час практичної роботи (вчинків контекст).
5. Настанова 5. Потрібно актуалізувати та підтримувати у дитини цікавість, та стійке прагнення до пізнання чогось невідомого, нового, розуміння власного внутрішнього світу, до процесу творчого самовираження, яке повинно стати стимулом до творчої самореалізації.
6. Настанова 6. Для того, щоб процес творчого самовираження був стійким, слід домогтися того щоб він сприяв опанування учнями новими цінностями (Бех, 2018, с.).

Цікавим нам видають міркування дослідниці К.Журби, яка вказує на проектуванні освітнього процесу через налагодження суб'єкт-суб'єктної взаємодії, яка визначає партнерські стосунки вчителя та учнів з опорою на досвід дітей, їхні почуття, переживання, емоції. Через суб'єкт-суб'єктні стосунки відбувається здатність процесу саморегуляції учнів через вільний вибір і неприпустимість маніпулювання примусу до дій та забезпечує умови з опорою на довіру, любов до дитини, вияв її ініціативи, саморефлексії тощо (Журба, 2018, с. 266).

Дослідження О.Семенова акцентовані на тому, що організацію освітнього процесу слід будувати через вияв творчості учнів, яке є можливим з налагодженням педагогічної взаємодії з вчителем через залучення учня до творчої діяльності, де він зможе проявити себе та свої здібності у творчому процесі серед інших учасників освітньої діяльності. (Семенов, О. 2017, 228-229).

На думку О.Комаровської, основним завданням освітнього процесу, виступає не так організація зовнішніх впливів, як ініціювання активності учня у опануванні простору з метою розкриття його можливостей, у визначенні вміння обирати їх для себе (Комаровська, 2014, с. 240).

Отже, ініціювання процесу творчого самовираження молодших школярів відбувалося на основі гуманістичних принципів (А. Маслоу, Г. Оллпорт, ; К. Роджерс): сприяти підтримці ідей вихованців; забезпечити необхідні комфортні умови для взаємодопомоги та взаємодовіри; створити незалежність у прийнятті рішень та здатності впливати на особистісний розвиток.

Для процесу творчого самовираження учнів дієвими є такі виховані приписи:

- ✓ ініціювати та заохочувати духовне прагнення дитини; розкривати духовну цілісність учня;
- ✓ йти від процесу самотійності до процесу творчої самотійності;
- ✓ розуміти особистісну позицію кожного учня; підтримувати дії та вчинки школярів;
- ✓ створювати позитивне емоційне налаштування учнів;
- ✓ виховувати духовну складову учнів;
- ✓ формувати почуття щастя в індивідуальному прояві.

Другою педагогічною умовою творчого самовираження учнів ми визначили *застосування виховного потенціалу арт-технологій в освітньому процесі.*

На думку дослідниці Л.Середюк, арт-технологія розрахована на дитину та дозволяє реалізовувати головні освітні функції щодо творчого самовираження особистості (Середюк, 2002).

Арт-технологія, у розумінні О.Таранової, має специфічний інтегративний вплив через різноманітні види мистецтва на спонукання дитини до творчості та налагодження нею соціальних зв'язків та відношень (Таранова, 2003).

У нашому дослідженні доречно згадати міркування С.Коновець, яка переконана, що основна функція арт-технології полягає у активізації творчих здібностей кожного школяра через інтеграцію психологічного впливу на дитину та дозволяє здійснювати процес творчого самовираження. Арт-технології здатні ефективно використовуватися не лише як інструмент спільної арт-педагогіки, але й як мотивуючий фактор щодо самореалізації під час креативної діяльності кожного школяра (Коновець, 2017, с. 108).

З цього випливає, що освітній процес у школі є організованим процесом та результатом становлення особистості дитини, як засіб створення її образу, індивідуальності, творчого начала. Ми вважаємо, що застосування арт-технологій в освітній діяльності на уроках спроможне реалізувати наступні функції освіти:

- *виховні* – застосовуючи групові форми роботи, вчитель налагоджує взаємодію в учнівському колективі так, що учні вчаться спілкуватися толерантно, проявляти співчуття, взаємоповагу, взаємопідтримку, орієнтує учнів на систему моральних норм та цінностей, сприяє розвитку у школярів морально-духовних цінностей;
- *корекційні* – відбувається ефективно коректування образу «Я», що може бути трішки деформованим, підвищується самооцінка, знищуються деструктивні прояви у поведінці, покращуються способи взаємодії з іншими учасниками освітнього процесу. Позитивних результатів можна досягнути у формуванні емоційної та вольової сфери учня, адже арт-технології використовуються для коригування

проявів тривожності, страхів, переживань, агресивності, сором'язливості учнів. Молодші школярі вчаться проговорювати емоційні переживання, стають більш відкритими у спілкуванні. Вцілому відбувається творчий розвиток дитини, здобуття нового досвіду, виробляються вміння та навички емоційної саморегуляції;

- *психотерапевтичні* – під час творчої діяльності забезпечується атмосфера емпатійності, доброзичливості, розуміння цінності кожного учня, його переживань та почуттів. Створене відчуття комфорту, радості та успіху сприяє процесу творчого самовираження учнів;
- *діагностичні* – застосування арт-технології дає змогу одержати інформацію щодо індивідуальних рис дитини, особливостей її розвитку, їх емоційного стану. Це дієвий спосіб наглядання за учнями під час їх творчої діяльності, який дозволяє зрозуміти краще їх цінності, інтереси, внутрішній світ, проникнути у суть їх неповторності та особистісної своєрідності, виявити певні проблемні місця. Під час уроків досить легко можна побачити прояв характеру дитини та місце кожного учня у колективі, розкрити закономірності найближчого суспільного оточення;
- *розвивальні* – через застосування різних форм арт-терапії створюються умови де дитина може відчутти успіх, одержати задоволення, яке з'являється у результаті вияву власних можливостей. Це розкриває здібності учнів, підвищує їх самооцінку та дозволяє укріпити віру у свої сили (Міщенко, 2017).

О.Деркач, у свої дослідженнях, стверджує, що арт-технології розширюють межі освітнього процесу (це не просто мистецька складова), вони спрямовані на розкриття позитивної «Я» концепції учня через самопізнання та само прийняття та ціннісні орієнтації молодшого школяра. Дослідниця акцентує увагу на виховних можливостях арт-технологій, які здатні створити гармонійне формування особливості школяра через процес

художньо-творчого самовираження, самопізнання та самореалізацію (Деркач, с. 158).

Особливості творчої діяльності дозволяють спостерігати за учнями під час спонтанної творчості на уроках, спробувати зрозуміти їхні інтереси, цінності, побачити щось оригінальне. Ми опиралися на науковий доробок Л.Лебедевої, яка говорить, що розвивальний, виховний, діагностичний та корекційний процеси відбуваються одночасно у цікавій діяльності, що дозволяють налагодити емоційні, довірливі стосунки між вчителем та учнями (Лебедева, с. 28).

Зазначимо, що застосування арт-технологій в освітньому процесі сприяло виробленню в учнів позитивної Я концепції через самопізнання та само сприйняття, успішному опануванню соціальних норм та стилів поведінки та комунікації, виробленню навичок емоційного саморегулювання, дозволило вчителю розкрити завдання щодо процесу творчого самовираження учнів.

Застосування арт-технологій як способу творчого самовираження учнів в освітньому процесі ґрунтується на таких принципах:

- 1) принцип співпраці, партнерства всіх учасників освітньої діяльності. Цей принцип виявляється через виконання вчителем ролі помічника, а учні одержують знання, вміння, та, головне, поштовх до самовираження, вияву власної неповторності, індивідуальності через віднаходження оригінальних рішень;
- 2) принцип новизни, що виражається у прийомах та формах проектування освітньої діяльності. Новизна є підґрунтям гнучкості одержаних знань, умінь, здатності до їх трансформування у нові творчі ситуації та створює умови продуктивної праці, адже є базою підтримування та стимулювання інтересу до знань;
- 3) принцип педагогічного оптимізму. Цей принцип полягає у вияві потенційних можливостей учня, їх постійне демонстрування.

На етапі застосування арт-технологій на уроках, враховуючи вікові характеристики учнів, важливо враховувати такі положення:

- ✓ прийняття кожного учня
- ✓ вчити учнів диференціювати оціночні судження з боку інших та не транслювати їх на себе
- ✓ комунікація вчителя з учнями відбувається через партнерську взаємодію, при якій усвідомлюються інтереси, почуття, переживання учнів.

У межах нашого дослідження, здійснений аналіз потенціалу застосування арт-технологій в освітньому процесі, дозволяє говорити про цікаві форми його реалізації, до яких ми віднесли наступні:

- 1) казкотерапія (дає можливість розвивати творчі здібності учнів, розширює їх світогляд, сприяє процесу самопізнання та самовдосконалення, налагоджує взаємодію з навколишньою дійсністю, виробляє спроможність до протидіяння негативним емоційним впливам соціуму)
- 2) лялько терапія (дозволяє продіагностувати мотиви, бажання, риси характеру та стилі поведінки дитини, визначає позитивно процес саморозвитку учня, покращує самооцінку ,коригує емоційну складову, збуджує інтерес до внутрішнього мотивування та вміння приймати рішення)
- 3) ізотерапія (виконання учнями спонтанного творчого малюнку, що дає змогу відчувати, зрозуміти краще себе та вільно висловлювати власні міркування та переживання, відображати теперішній стан, моделювати майбутні події, визначати процес активізації конкретного мислення, формує психічні установки)
- 4) фототерапія (творче самовираження через взаємодію з соціумом, розвиток адаптації, досягнення позитивних соціальних ефектів, особистісного самовиявлення та саморозкриття)

- 5) рухова терапія (застосування активних рухових вправ, способів вивільнення емоцій, різноманітних тілесних технік) дозволяє усвідомити власний стан фізичний та потреби, здійснити само діагностування переживань чи проблем, формує налагодження взаємодії з іншими учасниками освітнього процесу, сприяє покращенню самопочуття та здоров'я)
- б) драма терапія (здатність самовизначитись та програти нові ролі, виробити стилі поведінки через драматизацію).

Зазначені форми використовувалися нами як групові форми роботи, такі і індивідуальні, однак ми надавали перевагу арт-терапевтичним можливостям роботи саме у групі, адже це дало можливість формувати навички міжособистісної взаємодії, розвивало адекватну самооцінку, сприяло вивільненню власної індивідуальності у творчій діяльності. Така взаємопідтримка, групова форма роботи, дала змогу учням побачити результати своєї роботи та їх вплив на інших, зрозуміти нові соціальні ролі, сформувати вміння приймати рішення, виробило навички спілкування та здатність до співтворчості.

Для ефективного застосування арт-технологій на уроках ми дотримувалися таких вимог:

- прийоми та техніки підбирали такі, щоб в учнів не виникало труднощів під час роботи з даною технікою. Прояви будь яких зусиль з боку учнів були цікавими, нестандартними. Арт-технології були спрямовані на створення комфортної атмосфери, яка розкриває процес творчого самовираження
- процес та результати творчого процесу завжди був захоплюючим для учнів, з використанням нетрадиційних прийомів, щоб стимулювати діяльність, скерувати її та утримувати увагу.

Однак, дотримання визначених принципів ,на думку О.Сороки, у структурі кожного уроку із використанням арт-технологій з учнями в школі повинно бути чітке дотримання наступних етапів (Сорока, 2012, с. 148):

1. Скерваність на творчість. На цьому етапі потрібно підготувати учнів до спонтанної творчої діяльності та комунікації у групі з усіма учасниками. Також слід застосовувати ігри, рухові та танцювальні ігри, певні образотворчі техніки та прийоми.
2. Піднесення значимості візуальних, аудіальних, кінетичних відчуттів. Цей етап спрямований на застосування малюнків у поєднанні з елементами танцювальної та музичної терапії.
3. Прояви індивідуальної образотворчої діяльності, яка дозволяє дослідити власні переживання та проблемні питання. Уроки візуального спрямування розкривають внутрішній світ школяра, допомагають йому позбутися страхів та переживань. Так, дитина може через невербальне спілкування проявити свої почуття, вчиться сприймати та аналізувати власні емоції. Цей етап є важливим у процесі спонтанної творчості, емоційного налаштування учнів, віднаходження оптимальних засобів самовираження.
4. Підсилення вербальної та невербальної складової спілкування. Необхідно створити такі умови для внутрішньої комунікації учасників групи, де кожен учасник має показати свою роботу творчу та розказати про неї. Рівень відкритості та щирості презентації завжди залежить від того, наскільки учень довіряє групі та вчителю, а, також, від рівня особистісних рис дитини. Буває й таке, що діти не хочуть обговорювати – тоді потрібно запропонувати їм придумати цікаву власну історію про свій малюнок та вигадати назву.
5. Робота в групах колективна. На цьому етапі діти самостійно придумують сюжет та ставлять невеличкі сценки.
6. Аналіз, який проходить у формі позитивного обговорення, підтримки. Така атмосфера емоційного затишку, турботи допомагає кожному школяреві отримати хороші враження від уроку.

Таким чином, стверджуємо, що використання арт-технологій на уроках спрямоване на підвищення успішності процесу творчого самовираження учнів молодшого шкільного віку в освітньому процесі.

Третьою педагогічною умовою творчого самовираження молодшого школяра ми визначили *підвищення рівня професійної компетентності вчителів*.

Проектування творчого самовираження учнів в освітньому процесі вимагає відповідного рівня підготовки вчителів. Це свідчить про те, що якісне протікання освітнього процесу залежить від рівня професійної компетентності вчителя, розвитку його творчих нахилів, загальної культури (Музика, 2016).

Відтак, формування професійної компетентності вчителя, за Г. Коджаспіровою, визначено як сума знань, вмінь, які потрібні для визначення педагогічної діяльності, спілкування та особистості вчителя як взірця моральних цінностей, педагогічної свідомості (Коджаспірова, 2000, с. 62). В.Адольф доповнює дане визначення, який ще сюди додає варіативність, ефективність та оптимальність конструювання освітнього процесу.

У нашому дослідженні ми виокремлювали різноманітні види професійної компетентності, як певної характеристики особистісних та професійних якостей вчителя:

- ✓ Фахова компетентність (опанування головними аспектами педагогічної діяльності на високому рівні, вміння навчати учнів та самому навчатися протягом життя, побудова власного професійного зростання)
- ✓ Соціальна компетентність (вміння співпрацювати та працювати у команді, відповідати вимогам етики, моралі, володіти техніками професійного спілкування, нести соціальну відповідальність за свою педагогічну діяльність)
- ✓ Особистісна компетентність (знати прийоми само представлення, виявляти моральні якості, вміти протистояти професійному вигоранню)

- ✓ Моральна компетентність (знання навичок моральної діяльності вчителя, прийоми педагогічного такту, гуманістичних особливостей освітнього процесу).

Ми враховували особливості побудови освітнього процесу, який орієнтований на можливість вибору учнями форм та видів творчої діяльності, формування їх уявлень про соціум, навколишню дійсність, формування мотивації та творчих здібностей. Саме тому, підвищення ступеня професійної компетентності вчителів повинно розглядатися як перспектива найближчого становлення особистості.

Такий підхід є більш зрозумілим, бо особливість освітнього процесу вимагає від вчителів творчого неспокою, самовдосконалення задля зацікавленості молодших школярів у навчанні, їх самореалізації, прояву творчих здібностей. Ступінь професійної компетентності вчителя визначає його стиль діяльності, яка повинна бути спрямована на процес творчого самовираження молодших школярів.

Зміст освітнього процесу з його варіативністю, добровільністю, практичною орієнтованістю визначає необхідність вироблення високого рівня професійної компетентності вчителя. На етапі професійного становлення вчителя мають бути враховані соціальні, психологічні, педагогічні особистісно значущі складові життєвого досвіду та основні сфери морального розвитку учня, сума відповідних знань та умінь з формування бажань та інтересів підростаючого покоління (Пустовіт, с. 2010).

Оптимізація процесу та рівня професійної компетентності вчителів відбувається з опорою на положення про добровільність та вміння дитини залучатися до творчої діяльності, які містять форми стимулювання інтересу та прояву творчого потенціалу. Для цього вчителям слід володіти глибокими знаннями психолого-педагогічними щодо мотиваційної та діяльнісно-практичної сфери учнів та певних умінь/навичок використання педагогічного впливу на дитину.

Вчителі повинні бути залучені з метою підвищення рівня професійної компетентності до програми «Творче самовираження учнів», метою якої є:

- 1) Популяризація проблеми творчого самовираження учнів в освітньому процесі;
- 2) Знайомство вчителів з педагогічними умовами творчого самовираження учнів ;
- 3) Розширення бази знань вчителів про зміст творчого самовираження та добір відповідних засобів самовираження учнів у творчій діяльності.

З метою реалізації даних завдань ми пропонували вчителям долучитися до таких форм діяльності:

- ✓ Лекція на тему « процес творчого самовираження учнів в освітньому процесі»
- ✓ Лекція «становлення «Я-концепції» учня під час творчої діяльності
- ✓ Семінар на тему «визначення рівня творчого самовираження учнів»
- ✓ Практичний тренінг «творчість молодших школярів»
- ✓ Круглий стіл на тему «застосування арт-технологій для активізації процесу творчого самовираження учнів»
- ✓ Дискусія «сила творчості»
- ✓ Ділова гра «6 капелюхів мислення».

Так, проведення лекції «творче самовираження в освітньому процесі» спрямоване на активне включення вчителів у гру для одержання уявлень про творче самовираження. Ми використовували такі методи як «кейс метод» , «мозковий штурм», які дозволили вчителям зрозуміти потенціал та значення творчого самовираження учнів в освітньому процесі, виробити власні стратегії виховного впливу для залучення учнів до творчої діяльності. Така лекція була ефективною щодо активізації вчителів та включення їх у процес набуття нових знань, вироблення компетентностей. Наприкінці лекції кожен вчитель мав озвучити свою промову у форматі «TED-Talks», щоб змотивувати інших колег до використання актуальних технік та методик

творчого самовираження учнів в освітньому процесі.

Лекція на тему «Формування «Я концепції» учня під час творчої діяльності» була проведена у формі діалогу, де вчителі виявили високу зацікавленість, проявили критичне мислення, здатність швидко переключатися з надання інформації, що сприяло розширенню уявлень про процес творчого самовираження учнів.

Під час проведення семінару «Визначення рівня творчого самовираження учнів в освітньому процесі» відбулося обговорення основних аспектів організації діагностування творчого самовираження учнів, вчителям потрібно було підібрати відповідні діагностичні методики. Тут відбувся обмін досвідом, обговорення специфіки творчої діяльності учнів на уроках, вплив вчителя на процес творчого самовираження учнів.

Задля вироблення нових вмінь та обміну досвідом, було проведено тренінг на тему «творчість учнів», на якому вчителі модулювали ситуації, аналізували їх, вирішували певні проблеми, набували нового досвіду застосування сучасних форм та методів роботи з учнями щодо їх творчого самовираження в освітньому процесі.

В умовах круглого столу ми обговорювали питання щодо забезпечення відповідних умов для виявлення творчого потенціалу учнів, використання в освітньому процесі цікавих творчих методик, які б сприяли процесу творчого самовираження учнів. Під час дискусії вчителі дійшли висновку, що освітній процес відіграє важливу роль у процесі творчого самовираження учнів, адже освіта розвиває здібності, дозволяє дитині творчо проявляти себе, готує її до майбутнього життя.

Таким чином, ми дійшли висновку, що реалізація визначених педагогічних умов, а саме: *забезпечення сприятливого освітнього середовища для творчого самовираження учнів через концепцію Я-концентрованого розвивального навчання; застосування виховного потенціалу арт-технологій в освітньому процесі; підвищення рівня*

професійної компетентності вчителів, сприятиме активізації процесу творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі.

Висновки до розділу 2

Для реалізації визначеної мети дослідження ми виокремили критерії з відповідними показниками та рівні діагностування стану творчого самовираження учнів в освітньому процесі.

Результати констатувального дослідження дозволили одержати інформацію щодо реального стану питання творчого самовираження молодших школярів, що стало підґрунтям для виокремлення педагогічних умов даного процесу.

Так, на основі підібраних критеріїв (*когнітивний, емоційно-ціннісний, діяльнісний*) з показниками (*знання та розуміння змісту творчості та творчої діяльності; бачення себе як суб'єкта у межах творчої діяльності; усвідомлення соціально прийнятних шляхів процесу творчого самовираження; бажання виявити свою внутрішню індивідуальність; ціннісне ставлення до процесу творчої діяльності; виявлення інтересу до творчого самовираження; чіткість проявів власної індивідуальності у творчості згідно загальноприйнятих соціальних норм та цінностей; вміння заявити про себе у межах творчої діяльності; прояв наполегливості у вияві власної індивідуальності у межах творчої діяльності; вміння долати перешкоди для досягнення кінцевої мети творчої діяльності; здатність застосовувати різноманітні способи творчого самовираження в освітньому процесі*), за допомогою відповідного діагностичного інструментарію нами було визначено рівні процесу творчого самовираження учнів в освітньому процесі (*високий, достатній, середній, низький*).

Творче самовираження полягає у бажанні та здатності виявити себе, використовуючи при цьому різні засоби, прийоми та техніки. Відповідно, результати експериментальної роботи дозволили оцінити творче

самовираження молодших школярів, як процес, що вимагає посиленої уваги з боку вчителів та батьків. Серед факторів гальмування даного процесу виділяємо неналежна увага з боку дорослих до проблеми творчого самовираження, неврахування бажання дитини творчо проявити себе.

Виокремлені критерії та показники досліджуваного явища дали можливість розкрити якісні зміни під час творчої діяльності учнів в освітньому процесі та відслідкувати успішність тих умов та факторів творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі.

Також, здійснений аналіз наукових джерел з проблеми дослідження та результати констатувального експерименту дозволили обґрунтувати педагогічні умови процесу творчого самовираження учнів в освітньому процесі:

- 1) забезпечення сприятливого освітнього середовища для творчого самовираження учнів через концепцію Я-концентрованого розвивального навчання;
- 2) застосування виховного потенціалу арт-технологій в освітньому процесі;
- 3) підвищення рівня професійної компетентності вчителів.

Ми дійшли висновку, що запровадження виокремлених педагогічних умов в освітньому процесі, дозволить оптимізувати процес творчого самовираження молодших школярів.

ВИСНОВКИ

Магістерська робота присвячена теоретичному обґрунтування та практичному вирішенню питання процесу творчого самовираження учнів молодшого шкільного віку в освітньому процесі. Результати здійсненого нами дослідження дали змогу дійти наступних висновків:

1. Аналіз наукової літератури дозволив розкрити стан проблеми творчого самовираження особистості у межах філософського, соціологічного, психологічного та педагогічного напрямків.

Зокрема, уточнено зміст ключової дефініції дослідження «творче самовираження учнів в освітньому процесі» та інтерпретовано її як вміння учнів виявити власне «Я» у різноманітних видах творчої роботи, яке проявляється через систему знань та розуміння себе та процесу творчості, прагненні учня продемонструвати себе та здатність показувати це через творчість, вміння виявити своє «Я», що відповідає соціальним нормам та вміти гордитися собою та результати своєї творчої діяльності.

Визначено основні компоненти процесу творчого самовираження учнів: *когнітивний компонент* (наявність у школярів відповідних знань про творчість, розуміння своїх запитів та інтересів, знання шляхів реалізації творчого самовираження), *емоційно-ціннісний компонент* (прояв цікавості учнів до процесу творчості та прагнення виявити себе у межах творчої діяльності), *компонент довільного спонукання* (проявляється у потребі докладати певних вольових зусиль з метою досягнення творчого самовираження), *поведінковий компонент* (узагальнення учнями набутих знань під час творчої діяльності та вміння виявити власну індивідуальність різноманітними способами), *самоціннісний компонент* (прояв моральної самоцінності у гордості за себе та власну здобутки).

2. Визначено критерії, відповідні показники та рівні процесу творчого самовираження учнів в освітньому процесі.

Так, критеріями та показниками творчого самовираження учнів є наступні: *когнітивний критерій* (знання та розуміння змісту творчості та творчої діяльності; бачення себе як суб'єкта у межах творчої діяльності; усвідомлення соціально прийнятних шляхів процесу творчого самовираження), *емоційно-ціннісний критерій* (бажання виявити свою внутрішню індивідуальність; ціннісне ставлення до процесу творчої діяльності; виявлення інтересу до творчого самовираження; чіткість проявів власної індивідуальності у творчості згідно загальноприйнятих соціальних норм та цінностей; вміння заявити про себе у межах творчої діяльності) та *діяльнісний критерій* (прояв наполегливості у вияві власної індивідуальності у межах творчої діяльності; вміння долати перешкоди для досягнення кінцевої мети творчої діяльності; здатність застосовувати різноманітні способи творчого самовираження в освітньому процесі).

Визначені критерії та показники сприяли розкриттю рівні процесу творчого самовираження учнів (високий, достатній, середній та низький).

3. На основі підбраного діагностичного інструментарію та визначених критеріїв з показниками проведено констатувальний етап дослідження проблеми творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі.

Проведене дослідження стану творчого самовираження молодших школярів в освітньому процесі засвідчило недостатній рівень творчого самовираження учнів майже за всіма визначеними показниками критеріїв (когнітивного, емоційно-ціннісного, діяльнісного).

4. Обґрунтовано педагогічні умови творчого самовираження учнів молодшого шкільного віку в освітньому процесі:

- забезпечення сприятливого освітнього середовища для творчого самовираження учнів через концепцію Я-концентрованого розвивального навчання;
- застосування виховного потенціалу арт-технологій в освітньому процесі;

- підвищення рівня професійної компетентності вчителів.

Здійснене магістерське дослідження не вичерпує всі аспекти даної проблеми. Перспективу подальших наукових розвідок вбачаємо у висвітленні проблеми творчого самовираження молодших школярів у закладах позашкільної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеевко, Т. Ф. (Ред.). (2009). *Соціальна педагогіка: словник-довідник*. Вінниця: Планер.
2. Аніщук, А. М. (2008). Педагогічні умови оптимізації процесу мовленнєвого самовираження дошкільників різної статі. (Дис. канд. пед. наук). Ніжин.
3. Бабій, І. В. (Ред.). (2014). *Теорія і практика арт-терапії*. Умань: Алмі.
4. Безкоровайна, О. (2012). Феномен «культура особистісного самоствердження»: сутність та зміст. *Молодь і ринок*, 2(85), 144-149.
5. Барда, С. І., & Московець, Л. П. (Ред.) (2019). *Дослідження особистості молодшого школяра*. Кременчук : ПП «Бітарт».
6. Березовська, Л. І. (2004). *Розвиток творчого мовленнєвого самовираження старших дошкільників в ігрових казкових ситуаціях*. (Дис. канд. пед. наук). Одеса.
7. Бех, І. Д. (2006). *Виховання особистості: Сходження до духовності*. Київ: Либідь.
8. Бех, І. Д. (2018). *Особистість на шляху до духовних цінностей*. Київ-Чернівці: Букрек.
9. Бондаренко, Г. Л. (1999). *Формування творчої особистості молодшого школяра в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Умань.
10. Бойко, А. Е. (2010). Значення позашкільної освіти для творчого самовираження особистості в глобалізаційних умовах. *Наукова еліта як соціально-економічний фактор розвитку держав в умовах глобалізації: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції*, Київ, 27-28 жовтня 2010 р. (Вип.1, с. 48-51).
11. Бойко, А. Е. (2010с). Сучасні підходи до розуміння феномену самовираження особистості. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 14(2), 3-10.

12. Бойко, А. Е. (2011a). Критерії та показники рівнів сформованості творчого самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 8(18), 347-356.
13. Бойко, А. Е. (2011d). Особливості творчого самовираження дітей молодшого шкільного віку. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали науково-практичної конференції*, Київ, 7 квітня 2011 р. (с. 119-121).
14. Бойко, А. Е. (2011e). Проблема творчого самовираження особистості в сучасній освітній системі. *Творчість як основний ресурс відродження України: збірник матеріалів XI Міжнародної науково-практичної конференції*, Київ, 12-13 травня 2011 р. (с. 45-46).
15. Бойко, А. Е. (2011f). Сутність та структура творчого самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 15(2), 28-36.
16. Бойко, А. Е. (2012d). Структурні компоненти поняття «творче самовираження» молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Психолого-педагогічний супровід розвитку обдарованості особистості учня: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, Івано-Франківськ, 23-25 лютого 2012 р. (с. 52-55).
17. Бойко, А. Е. (2012e). Сучасний стан проблеми творчого самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 7, 376-385.
18. Бусел, В. Т. (Ред.). (2001). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ: ВТФ Перун.
19. Вербицький, В. В. (2009). Активізація творчої і пізнавальної діяльності вихованців позашкільних закладів через використання сучасних педагогічних технологій. *Освіта*, 31-32 (5362-5363)

20. Войтко, В. І. (Ред.). (1982). *Психологічний словник*. Київ: Вища школа.
21. Воронюк, І. В. (2003). *Психологічні особливості реалізації творчого потенціалу молодших школярів*. (Дис. канд. психол. наук). Київ.
22. Демченко, І. І., Пічкур, М. О., & Близнюк, Т. О. (2009). *Творчий розвиток учнів початкової школи засобами образотворчого мистецтва*. Київ: Оміда.
23. *Державний стандарті початкової освіти*. (2018). URL: <https://bit.ly/3w0swoJ>
24. Деркач, О. О. (2009). Реалізація виховного потенціалу арт-педагогіки в умовах навчально-виховного процесу початкової школи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 14: Теорія і методика мистецької освіти*, 13, 155-159.
25. Деркач, О. (2018). *Педагогіка творчості: Казкотерапія на допомогу вчителю, вихователю, практичному психологу*. Вінниця: ВДПУ.
26. Журба, К., & Шкільна, І. (2020). Особистісно орієнтований підхід до виховання смисложиттєвих цінностей у дітей підліткового віку. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*, 25(2), 56-61.
27. *Закон України «Про освіту»*. (2017). № 2145-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
28. Канішевська, Л. В. (2018). Теоретичні аспекти проблеми формування педагогічної культури батьків. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 1(1), 70-77.
29. Карпенко, А. А. (2015). Технологія критичного мислення як засіб розвитку обдарованості молодших школярів. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*, 125, 316-318.

30. Коберник, О., & Осадченко, І. (2019). Особистісно орієнтована модель виховання та готовність педагогів до її реалізації (український досвід). *Людинознавчі студії. Серія «Педагогіка»*, 9(41), 13-26.
31. Коваленко, В. В. (2017). *Формування соціальної компетентності молодших школярів засобами інформаційно-комунікаційних технологій*. Київ.
32. Колісник-Гуменюк, Ю. (2019). Креативність як процес творчості, самовираження та самоствердження особистості. *Молодь і ринок*, 7(174), 120-123.
33. Комаровська, О. А. (2020). Художнє пізнання та емоційний інтелект особистості: точки перетину в контексті мистецької освіти. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*, 1(3), 71-78.
34. Коновальчук, В. І. (2017). *Розвиток творчого потенціалу особистості у просторі освіти*. (Дис. доктора філософ. наук). Київ
35. Концепція «Нової української школи». (2016). URL: <https://bit.ly/33wxsW6>
36. Кремень, В. Г. (Ред.) (2008). *Енциклопедія освіти*. Київ: Юрінком Інтер.
37. Лесик, А. С., & Чемоніна, Л. (2021). Арт-педагогічні технології як засіб формування творчого самовираження учнів початкової школи у процесі позашкільної освіти. *Молодь і ринок: науково-педагогічний журнал*, 1 (187), 114-119.
38. Лесик, А. С. (2021). Формування творчих здібностей молодших школярів в умовах Нової української школи. *Deutsche Internationale Zeitschrift für zeitgenössische wissenschaft*, 5, 36-38.
39. Максименко, С. Д. (Ред.). (2017). *Діяльнісна самореалізація особистості в освітньому просторі*. Київ: Видавничий Дім «Слово».
40. Мачуський, В. В. (2017а). Творчість. Г. П. Пустовіт (Ред.), *Енциклопедія позашкільної освіти* (с. 422-423). Рівне: О. Зень.
41. Міщенко, Н. І. (2017). Розвиток творчого потенціалу молодших школярів засобами інноваційних технологій. *Таврійський вісник освіти*, 1, 138-144.

42. Моляко, В. О., & Музика, О. Л. (2006). *Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень*. Житомир: Рута.
43. Моляко, В. О. (2004). Психологічна теорія творчості. *Обдарована дитина*, 6, 2–9.
44. Музика, О. Л., & Никончук, Н. О. (2016). *Розвиток здібностей молодших школярів засобами усної народної творчості*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка
45. Нікішина, Т.В. (2009). *Педагогічні умови розвитку творчого самовираження вчителів української мови і літератури у післядипломній педагогічній освіті*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Тернопіль.
46. Павленко, В. В. (2017). *Розвиток креативності молодших школярів*. Житомир.
47. Побірченко, Н. А. (Ред.). (2007). *Психологічний словник*. Київ: Науковий світ.
48. Подоляк, О. (2020). *Сторітелінг в освіті*. Київ: «Перше вересня».
49. Поліщук, В. М. (2019). *Вікова та педагогічна психологія* (4-те вид.). Суми: Університетська книга.
50. Потапчук, Т. В., & Клепар, М. В. (2020). Експериментальна перевірка соціальної активності молодших школярів у позаурочній діяльності *Освітологічний дискурс*, 31(4), 85-96.
51. *Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року* (Розпорядження №988-р від 14 грудня 2016).
52. Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей. (2018). Київ.
53. Пустовіт, Г. П. (2010). Фахова підготовка педагогів початкової ланки освіти для позашкільних навчальних закладів: теоретико-прикладний аспект. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*, 23, 71-78.

54. Пустовіт, Г. П. (2007). Формування творчої особистості у позашкільних навчальних закладах: теоретичний аспект. *Позашкільна освіта і виховання, 1*, 2-8.
55. Рибалка, В. В. (2017). Творчість як креативна психологічна діяльність з особистісно визначеними мотивом, предметом, метою, методами досягнення результату та мотивом його вживання. *Методологічні проблеми наукової психології*. Київ: ІПОД НАПН України
56. Робінсон, К., & Ароніка, Л. (2016). *Школа майбутнього. Революція у вашій школі*. Львів: Літопис.
57. Робінсон, К. (2017). *Освіта проти таланту. Сила творчості*. Львів: Літопис
58. Савченко, О. Я. (2007). *Виховний потенціал початкової освіти*. Київ: СПД «Цудзиневич Т.І.».
59. Сакало, О. Є. (2016). Ціннісний портрет українського суспільства: за даними WVS. *Актуальні проблеми філософії та соціології, 11*, 99-101.
60. *Світове дослідження цінностей 2020 в Україні – World Values Survey 7*. (2020). Київ: Український центр європейської політики.
61. Семенов, О. С. (2017). *Формування творчо спрямованої особистості старшого дошкільника у позашкільному навчальному закладі*. Луцьк: ПВД Твердиня.
62. Середюк, Л. А. (2002). *Педагогічні умови оптимізації особистісного самовираження старшокласників*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Рівне.
63. Сисоєва, С. О. (2006). *Основи педагогічної творчості*. Київ: Міленіум.
64. Сорока, О. В. (2012). Арт-терапія як фактор збагачення творчості вчителя початкової школи. *Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки, 64*, 145-151.
65. Старовойт, Л. В. (2020). Психолого-педагогічні особливості розвитку творчих здібностей молодших школярів на уроках технології.

Наукові записки. Серія «Мистецтво». (с. 176-180). Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю.

66. Сухомлинська, О. В., & Савченко, О. Я. (Ред.). (2012). *В. О. Сухомлинський у роздумах сучасних українських педагогів.* Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка».

67. Сущенко, Т. (2004). Інтеграційні тенденції в дослідженні освітніх процесів. *Формування творчої особистості: зб. наук. праць.* ЗОШПО.

68. Тадеуш, О. М. (2018). Арт-педагогіка як поліфункціональна технологія навчання, виховання та розвитку особистості. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки, 170,* 118-122.

69. Тарасенко, Г. С. (2017). Моніторинг художньо-творчого потенціалу майбутніх учителів початкових класів у контексті усвідомлення ними аксіологічних домінант виховної діяльності. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми, 48,* 176 – 180.

70. Туриніна, О. Л. (2007). *Психологія творчості.* Київ: МАУП.

71. Хриков, Є. М. (2011). Педагогічні умови як складова наукових знань. *Шлях освіти, 2,* 11–15.

72. Шахрай, В. М. (2016). *Теоретико-методичні засади формування соціальної компетентності учнів основної і старшої школи засобами театрального мистецтва.* (Автореф. доктора пед. наук.). Інститут проблем виховання, Київ.

73. Шевченко, Н. О. (2008). *Особистість молодшого школяра.* Київ: Главник.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета «Мої захоплення»

1. Чим тобі подобається займатися у вільний час?

2. Які гуртки (секції, творчі об'єднання) ти відвідуєш?

3. Які гуртки (секції, творчі об'єднання) ти хотів/ла би відвідувати?

4. У гуртку тобі подобається:
 - виражати себе у творчій діяльності
 - спілкуватися ровесниками
 - весело проводити час
5. Під час виконання творчого завдання тобі подобається виконувати:
 - самотійно
 - разом з ровесниками
 - з батьками
 - з педагогом
7. : Коли ти виконуєш творче завдання, тобі найкраще вдається:
 - робити за зразком
 - давати у зразок нові елементи
 - повністю переробляти зразок і втілювати власні ідеї

Дякуємо за співпрацю!

Додаток Б
«Методика діагностики шкільної тривожності» Філіпса
(адаптація А.Бойко)

Опитування за субшкалою «Страх самовираження»:

1. Чи важко Вам виконувати творче завдання так, як хоче вчитель?
так ні
2. Чи переживаєте Ви висловлюватися своєю думкою на занятті?
так ні
3. Чи важко Вам працювати в команді при виконанні творчих завдань?
так ні
4. Чи переживаєте Ви, чи сподобається батькам Ваша творча робота?
так ні
5. Чи впевнено Ви виконаєте творче завдання на занятті?
так ні

Опитування за субшкалою «Страх не відповідати очікуванням оточуючих»:

1. Чи боїшся Ви відстоювати свою думку при виконанні творчих завдань?
так ні
2. Чи переживаєте Ви, коли твоєю творчу роботу оцінюють?
так ні
3. Чи боїтеся Ви виражати свої думки та емоції, тому що вони відрізняються від інших?
так ні
4. Чи хвилює Вас, що про Вас думають оточуючі, коли Ви виражаєте себе в творчій роботі?
так ні
5. Чи часто Ви замислюєтеся, коли презентуєте свою творчу роботу, що про неї скажуть інші?

Дякуємо за співпрацю!

Додаток В

Анкета

для батьків молодших школярів

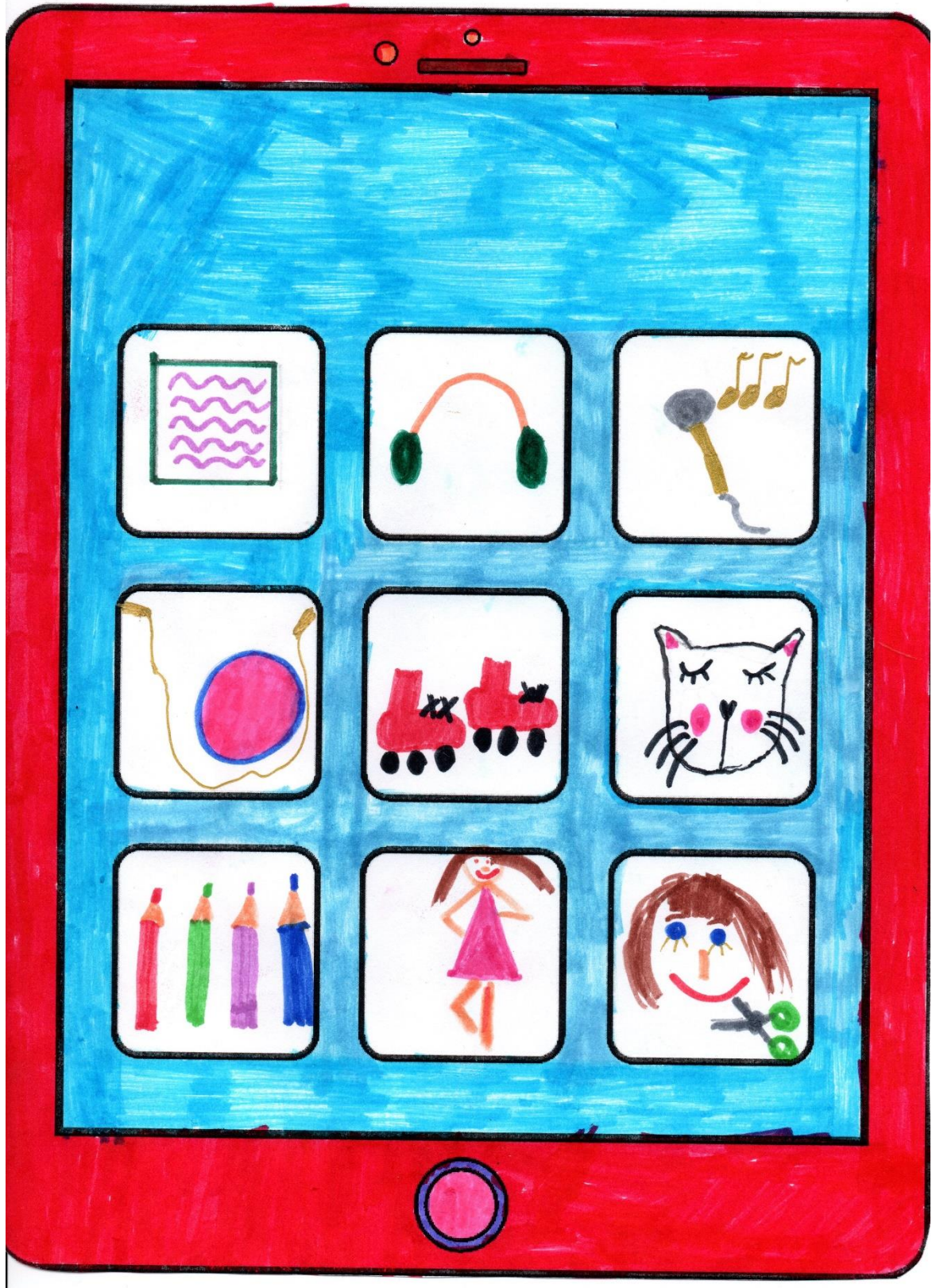
«Що Ви знаєте про творче самовираження Вашої дитини?»

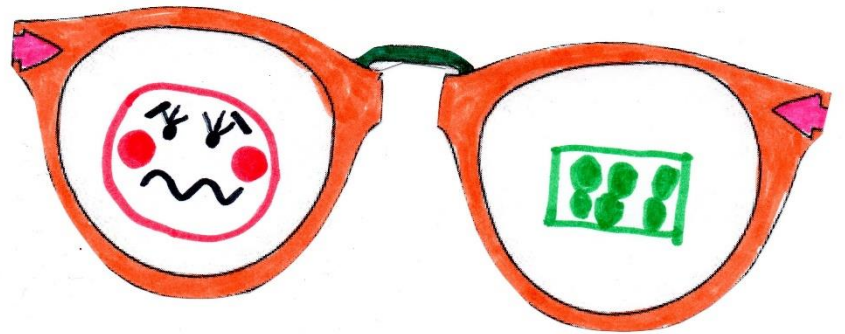
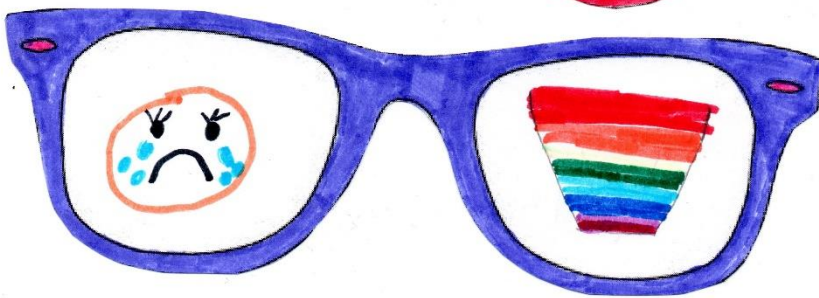
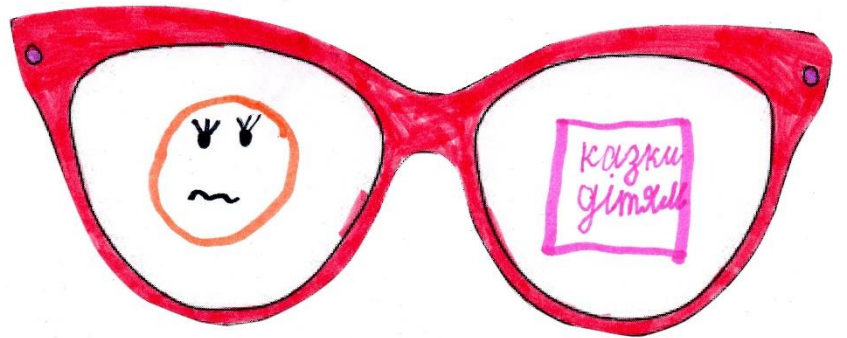
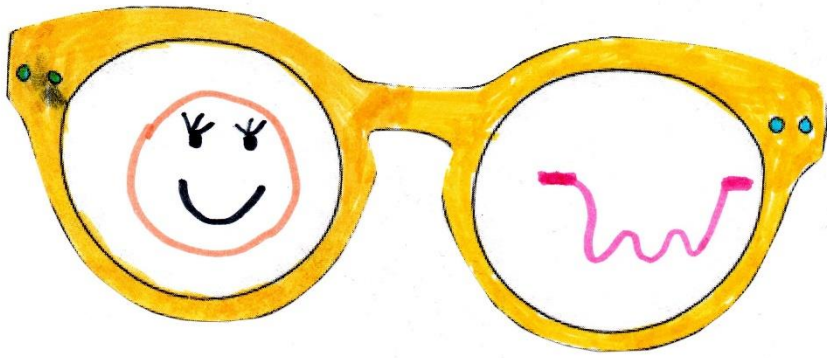
1. Чи знаєте Ви інтереси та здібності Вашої дитини? _____
2. Якими видами дозвілля Ваша дитина займається у вільний час? _____
3. Чи є у Вашої дитини інтерес до творчої діяльності? _____

4. Чи прагне Ваша дитина виразити свою індивідуальність через творчу діяльність? _____
5. В яких видах творчої діяльності, за Вашими спостереженнями, дитина максимально повно виражає свою індивідуальність? _____
6. Який гурток/гуртки відвідує Ваша дитина у закладі позашкільної освіти? _____
7. Як Ви вважаєте, чи відповідає гурток, який відвідує Ваша дитина, її інтересам і бажанням? _____

8. Чи є/було у Вашої дитини бажання спробувати себе в інших видах творчої діяльності у закладі позашкільної освіти? Чому? Чи підтримуєте Ви її намагання змінити напрям творчої діяльності? _____
9. Наскільки наполеглива Ваша дитина у вираженні своєї індивідуальності у творчій діяльності і чи легко долає труднощі у досягненні своєї мети? _____

Мои интересные

Додаток Д

Список освітніх YouTube-каналів для використання на заняттях для молодших школярів у закладах з використанням QR-кодів

[Super Simple Songs](#) Добірка пісень з текстами, максимально зрозумілими для дитини. Кожен відеоролик має свою тему: цифри, протилежності, літери, конкретні фрази, вивчення тварин, птахів і звуків, які вони видають, вивчення частин тіла людини тощо. У колекції є популярні пісні «Row row row your boat», «Hickory dickory dock», «Old MacDonald had a farm».

[Wow English TV](#) Захоплюючі відео на різні теми. Канал дозволяє дитині бути причетним до гри і в інтерактивному форматі повторювати нові слова за ведучим. Сайт дозволяє згадати вже знайомі слова дитині і вивчити

нові.

[Dream English Kids](#) Захоплюючий канал для молодших школярів, де вміщено багато пісень, які діти можуть повторювати слідом за ведучим на ім'я Метт, танцювати і підспівувати.

[RosoYo](#) Яскравий мультфільм з корисною лексикою. Головний герой – невгамовний і веселий забіяка Росоюо, завжди шукає собі пригоди. А допомагають йому в цьому його вірні друзі. У кожній серії «Росоюо» розглядаються цікаві теми: «Таємниця», «Подарунок», «Мильні бульбашки», «Барабан», «Хто біля телефону», «Танці», "Великі гонки«, «Загадкові сліди», «Час спати» і багато інших. У процесі перегляду мультфільму дитина може тренувати сприйняття іноземної мови на слух.

Peppa Pig Channel Популярний мультиплікаційний персонаж Свинка Пеппа може допомогти у вивченні англійської. Кожна серія з її участю навчає дитину основам взаємодії з навколишнім світом, а допомагають Пеппі вивчати його її численні друзі і родичі. Діалоги персонажів звучать простою та зрозумілою англійською мовою, доступною молодшим школярам

English SingSing Основний контент цього каналу – вірші англійською мовою, які допоможуть діткам вивчити базову лексику і створити свій міні-словник. Кожен ролик присвячений певній темі, наприклад, олімпійським видам спорту або емоціям людини, і складається з двох частин: перша частина зі звуком, друга – у вигляді караоке, адже багаторазове повторення – ефективний спосіб запам'ятовування. Також на ресурсі доступні прості історії, створені на основі популярних дитячих казок.

ELF Learning На цьому каналі є багато пісень і навчальних відео для запам'ятовування лексики. ELF Learning має хорошу серію мультфільмів для тих, хто тільки навчається читати: «Think. Read. Write» (Думай. Читай. Пиши). Перша частина роликів цієї серії представляє звуки, друга – читання буквосполучень, а третя – письмо.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Цуркан А.В.
(підпис)